

Inhoud

Overgrootvader Hendrik Harms.....	2
Grootvader Klaas in Polen.....	6
Vader Hendrik en de aangifte geboorte	14
Jeugd in Westerwijtwerd	19
Op school in Middelstum.....	25
Het overlijden van broer Pieter Cornelis in 1920.....	32
Militaire dienst in 1922	34
Een dubbelhuwelijk in 1928.....	37
Heerestraat en de verbouwing van 1934	46
Kleermaker van beroep, net als vader Hendrik.....	51
Geboorte van de vier kinderen van Klaas en Jantje	53
Met de bugel muziek maken met Concordia.....	57
Oorlogsjaren en de dood van buurman Wessel Steendam.....	62
De bevrijding en de brug te Westerwijtwerd	67
De hoorn van vader Hendrik en zijn overlijden in 1959.....	68
Het overlijden van moeder Rientsje Elizabeth in 1969 te Zuidlaren.....	72
Het overlijden van Klaas (1989) en Antje (1991).....	74

Overgrootvader Hendrik Harms

Eigenlijk was het toevallig. Ik kreeg een aanbod voor een gratis genealogieprogramma, en besloot hier mee te experimenteren. Dat heeft er uiteindelijk toe geleid dat ik een stamboom heb opgesteld van mijn familie. In Groningen is een actieve genealogische afdeling. Zij hadden al twee kwartierstatenboeken uitgebracht, en deden een oproep voor het inleveren van materiaal voor een derde boek. Ik besloot dat te doen, en zo kwamen er twee kwartierstaten in dat boek terecht. Eén van mijn oma, Jantje Steendam-van Dijken, en één van mijn opa, Klaas Steendam. In het kwartierstatenboek staan alleen de belangrijkste data. Bij Klaas Steendam staat: kleermaker te Middelstum. Geboren op 16 december 1902, overleden in Assen op 3 september 1989 in Middelstum. En op 4 mei 1928 gehuwd met Jantje van Dijken. In de vakken erboven staat dan wie zijn ouders zijn, wie de grootouders, enz. Ik wilde graag meer weten over mijn opa, deze Klaas Steendam. Wie was hij, uit welke familie kwam hij?

Zijn grootvader, ook een Klaas Steendam, woonde in Spijk, niet ver van Middelstum. Zijn kleinzoon en naamgenoot zal hem daar regelmatig hebben opgezocht. Grootvader Klaas zal zijn kleinzoon verteld hebben over zijn overgrootouders, Hendrik Harms Steendam en Abeltje Sikkes Zigterman. Hendrik werkte bij een boer, hij was dagloner. Dat zal geen ruim bestaan zijn geweest, en misschien is dat ook wel de reden dat er ook nog van een andere bron van inkomsten is geweest. Wanneer later zijn zoon Klaas een uittreksel uit het geboorteregister van de burgerlijke stand bij de gemeente aanvraagt in verband met zijn huwelijk, noteert H. Bleeker, ambtenaar van de gemeente Bierum, dat Klaas een zoon is van Hendrik Harms Steendam, 'van beroep kastelein'. Blijkbaar heeft Klaas dat verteld over zijn vader. Het blijft bij deze ene vermelding. Wanneer Klaas de volgende dag huwt, wordt in de akte genoteerd dat Hendrik van beroep daglooner was.

In 1813 was de gehate conscriptie (dienstplicht) afgeschaft. Maar in 1814 bepaalde de Grondwet dat er een Nationale Militie moest komen ter verdediging van het land. Deze Nationale Militie zou bestaan uit een beroepsleger en uit de Marine. De Nationale Militie zou naast beroepskrachten bestaan uit vrijwilligers en mochten zich niet voldoende krachten aanmelden, dan moest het tekort door dienstplichtigen worden aangevuld. Hoewel vrijwilligheid voorop stond, werd het grootste deel der miliciens door loting ingelijfd bij de Nationale Militie. Iedere mannelijke ingezetene die de leeftijd van achttien jaar bereikte moest zich melden bij de burgemeester die hem inschreef in het 'Inschrijvingsregister'. Deze inschrijvingsregisters bevonden zich in het gemeentehuis. Van deze inschrijvingsregisters

werden alfabetische naamlijsten gemaakt. Een tweede exemplaar werd naar de militiecommissaris gestuurd die zorgde voor de loting van de ingeschrevenen. Na de loting gingen de lotingsregisters naar de militieraad, die de verzoeken tot vrijstelling, in verband met lichamelijke gebreken of broederdienst, beoordeelde. Was iemand ingeloot dan kon hij een plaatsvervanger (*remplaçant*) zoeken die de dienstplicht voor hem vervulde. De militieraad moest wel akkoord gaan met de plaatsvervanger die hij voordroeg.

De *certificaten van militie* bevinden zich tot 1912 in de bijlagen bij de huwelijksakten. Deze bijlagen zijn openbaar en voor het grootste deel in zelfbediening in de studiezaal van de Groninger Archieven te raadplegen. Elke man die in het huwelijk wilde treden, diende een verklaring te vragen aan de Commissaris van de Koning(in), waaruit bleek dat hij ingeschreven stond in de registers van de Nationale Militie. Vaak bevat het stuk ook een beschrijving van het uiterlijk van de loteling, waaronder kleur haar, kleur ogen, vorm gezicht en zijn lichaamslengte. Ook Hendrik Harms moest voor zijn huwelijk een verklaring aanvragen waaruit zijn inschrijving in de registers van de Nationale Militie bleek. Het certificaat vermeldt dat 'Hendrik Steendam, geboren te Spijk den 18 december 1803 .. zoon van Harm Jans (overl.) en Anje Hendriks van der Veen (overl.) ... voor de nationale Militie is ingeschreven; dat aan hem vervolgens bij de loting van 1822 is ten deel gevallen het Nommer 12 hetwelk, tot heden niet opgeroepen zijnde, hem tot geen dienst heeft verplicht.' Ondertekend Groningen, den 31 july 1834. In dit certificaat werd ook een signalement opgenomen, wat te lezen is in het tekstvak; de meeste zaken hierin spreken voor zich. Wat zijn lengte betreft, deze wordt uitgedrukt in el, palm, duim en streep. Deze eenheden zijn gemetrisceerd in 1820, wat betekent dat sindsdien El de aanduiding is voor meter, Pm voor decimeter, Dm voor centimeter en Str voor millimeter. Kortom, Hendrik was een man van ruim één meter 56, met een rond gezicht, blauwe ogen en blond haar. En hij kon niet schrijven.

SIGNALEMENT.

Lengte 1 EL 5 Pm 6 Dm 2 Str

Aangezicht: *rond*

Voorhoofd: *idem*

Oogen: *blauw*

Neus: *ordinair*

Mond: *idem*

Kin: *rond*

Haar: *blond*

Wenkbrauwen: *idem*

Merkbare teekenen: *geene*

Handteking:

Kan niet schrijven

Geregistreerd No. 1755

Ondanks zijn uitloting is Hendrik Harms toch gelegerd geweest in Nijmegen, in 1834. De 2^e Groninger Schutterij was na de tiendaagse veldtocht tegen de opstandige zuiderburen gemobiliseerd en naar Brabant vertrokken. Het zal voor schutter Hendrik Harms en zijn verloofde niet gemakkelijk geweest zijn. Het voorgenomen huwelijk kan dank zij toestemming van de kolonel 'kommanderende de 2e Afdeling Groninger Schutterij' doorgaan. Hij verleent permissie aan 'schutter Hendrik Harms Steendam uit de gemeente Bierum om zich in het huwelijk te begeven met Abeltje Sikkes Zigterman van Spijk'. Het

landsbelang vraagt wel dat er nog wat verdere afspraken hierover worden gemaakt. Zo wordt bij de toestemming vastgelegd dat Hendrik Harms 'nimmer aanspraak kan maken op vrijstelling van dienst wegens zwangerschap zijner vrouw'. De toestemming wordt verleend in Nijmegen, op 19 juli 1834.

Precies een dag voor hun huwelijk werd een dankdienst in Groningen gehouden. Maurits Albrecht Amshoff, net twee jaar predikant te Groningen, hield een toespraak vanwege de 'heugelijke terugkomst van het 1^e en 2^e bataljon der 2^e afdeeling en van het 2^e en 1^e bataljon der 1 afdeeling Mobiele Groninger Schutterij'. Alle schutters waren nu terug uit het zuiden, de oorlog was voorbij. Het is niet erg waarschijnlijk dat Hendrik de feestelijke rede van dominee Amshoff heeft in de Martinikerk heeft gehoord. Want de volgende dag, op 12 september 1834, huwde hij met weduwe Abeltje Sikkes Zigterman. Met dat huwelijk werd hij tevens vader van de driejarige Elijsabeth, de dochter uit het huwelijk van Abeltje met 'vleeschhouwer' Aike Pieters Vos. En daarmee begon een nieuwe fase in zijn leven.

Voor het sluiten van een huwelijk waren ook toen allerlei rechtsgeldige documenten vereist, met betrekking tot geboorte, eerdere huwelijken, overlijden, etc. Eerder, bij het overlijden van Aike, werd al kort melding gemaakt van een uittreksel uit 'het register van overledenen in de gemeente Bierum Kwartier Appingdam Provincie Groningen'. Dat uittreksel werd op 31 juli 1834 afgegeven en ondertekend door W.P. Wiertsema¹, burgemeester van de gemeente Bierum. Uit de datum valt nog op dat Abeltje en Hendrik de voor het huwelijk benodigde papieren ruim op tijd aangevraagd hadden. Immers, het huwelijk was op 12 september, de meeste papieren waren meer dan een maand van tevoren allemaal al binnen. De 'permissie' van de kolonel werd gedateerd op 19 juli, het hier genoemde overlijdensextract op 31 juli en een uittreksel uit 'het doopprothocol der hervormden van het Karspel Uithuistermeeden' betreffende de geboorte van Abeltje staat zelfs gedateerd op 14 mei van het jaar 1834.

Op 12 september 1834 is het zover. De 30-jarige boerenknecht, zoals Hendrik in de huwelijksakte wordt genoemd, huwt met de vijf jaar jongere herdersdochter en weduwnaar Abeltje, moeder van de kleine Elizabeth, inmiddels een peuter van drie jaar oud. Omdat Hendrik ten tijde van zijn huwelijk onder de wapenen is in verband met de oorlog met België, heeft hij toestemming nodig om te huwen. De kolonel van de 2e Afdeeling Groninger Schutterij geeft deze permissie aan schutter Hendrik Harms Steendam. Er is wel een voorwaarde verbonden aan deze toestemming, namelijk dat hij 'nimmer aanspraak kan maken op vrijstelling van dienst wegens zwangerschap zijner vrouw'.

¹ Wiert P. Wiertsema werd in 1820 samen met andere leden van de gemeenteraad bij Koninklijk Besluit aangesteld. Hij wordt schout, ofwel burgemeester. Hij blijft burgemeester tot zijn overlijden op 22 december 1848. Hij werd 81 jaar. Zijn opvolger was Jacob Gerrits Bleeker.

Samen met Abeltje kreeg hij zeven kinderen. Klaas was de op één na jongste, zijn halfzus Elijsabeth was dertien jaar toen hij werd geboren. Klaas zijn vader was boerenknecht, zijn moeder dochter van een schaapherder.

Grootvader Klaas in Polen

Bij mijn onderzoek zocht ik ook naar andere bronnen van informatie. Als reactie op een vraag wat mijn vader nog wist over Klaas Steendam mailde hij mij het volgende: 'Woonde in Polen, vlak tegen de dijk, aldus Pieter Steendam (1931). Voor de Kerst heb ik nog gebeld met mijn tante Martje in Middelstum, met een leeftijd van 86 jaar, maar nog goed bij verstand. Ik vroeg of Opa Klaas een keuterboertje was. Nou die had maar een klein stukje land met een of twee koeien een varken en wat kippen. Mijn vraag: Waar leefden die mensen dan van, antw. bij de zomerdag werken bij de boer en s winters moesten ze zichzelf redden van wat ze verbouwd hadden. Het was een gezin met tien kinderen. Het zal wel krap geweest zijn, daarom gingen 3 kinderen emigreren naar Amerika. Volgens tante hadden ze het daar ook maar gewoon, ze zijn nooit weer overgeweest. Toen hun vader in 1938 is overleden bleek dat er nog een paar centen over waren en daar verwonderden die Amerikanen zich wel over omdat, toen ze weggingen het maar arm was. (dit is een verhaal van mijn tante Martje). info via Pieter Steendam (1931)'

Terwijl de golven onder de Rijndam groter en rustiger werden verdween de kust van Holland langzaam uit het zicht. Met bijna 2300 passagiers aan boord was dit pronkstuk van de Holland Amerika Lijn op weg naar Ellis Island, de poort van Amerika. Op donderdag 13 maart

1902 was het van de Wilhelminakade te Rotterdam vertrokken voor de grote overtocht die tien dagen zou duren. Het was nog maar een jaar geleden dat de Rijndam van de werf was gegleden².

Tot de passagiers behoorden de broers Willem en Pieter Steendam en hun pas getrouwde zuster Trijntje, samen met haar man Klaas Reens. Twee weken eerder was de zeventienjarige Trijntje in het huwelijk getreden met de tien jaar oudere Klaas Reens. Willem, Pieter en Trijntje kwamen uit Spijk, een klein boerendorp in Groningen, waar hun ouders, Klaas Steendam en Martje Dijkhuis, woonden. Nu waren ze met de Rijndam op weg naar Grand Rapids in Amerika, een lange reis.

² De S.S. Rijndam, gebouwd in 1901, zou tot 1929 in de vaart blijven. Het schip met een gewicht van 12.527 brt. bood plaats aan 283 personen eerste klas, 252 personen 2^e klas en 1928 3e klas passagiers.

Op de boot zaten meer mensen uit het noorden. Zo was er een grote groep uit Roodeschool, onder andere van de familie Kremer en Boomker, en een groep uit Onderdendam. In totaal waren er meer dan ... passagiers op de boot, van allerlei nationaliteiten, russen, hongaren, italianen. Ongetwijfeld zullen de noorderlingen elkaar tijdens de bootreis of mogelijk al voor het inschepen getroffen en opgezocht hebben.

De eerste plaats na de overtocht waar ze voet aan land zetten was Ellis Island. Dat is een klein eiland in de haven van New York, maar erg belangrijk. Tussen 1892 en 1954 vormde dit eiland voor ongeveer 12 miljoen immigranten de toegangspoort tot Amerika. In 1890 had president Harrison bepaald dat dit eiland de plek voor de federale immigratiedienst zou worden. Het

eerste gebouw wat speciaal daarvoor gebouwd werd heeft daar niet lang gestaan. Links op de foto de aankomst in 1902 van een groep immigranten, met op de achtergrond het gebouw van de immigratiedienst. Op de avond van 14 juni 1897 ontstond een grote brand in het volledig houten complex en ging het gebouw met alle archieven in vlammen op. Een nieuw vuurbestendig gebouw werd gebouwd en kon op 17 december 1900 worden geopend. In dit nieuwe gebouw arriveerden ruim een jaar later, op 23 maart 1902, de zoons en dochter van Klaas Steendam, samen met talloze anderen.

Bij aankomst werden alle immigranten geregistreerd. Op een prachtige [site van Ellis Island](#) zijn al deze records te raadplegen. Op onderstaand formulier staat de inschrijving van Willem en Pieter Steendam, de één 26 jaar en de ander 23 jaar oud. Met de nummers 5 en 6 van dit blad werden beiden ingeschreven als 'farmer'.

Niet lang daarna bracht een andere Elizabeth weer vreugde in het gezin. Anderhalf jaar later was het feest: Sikke, de oudste broer van Klaas, huwde met Elizabeth Wester. Zij was 25 jaar en een dochter van Hindrik Klaas Jans Wester en Aaltje Tjaarts Hoeksema.

Martje Dijkhuis was een dochter van Willem Pieters Dijkhuis en Frouwke Foekes de Haan. Zij was de middelste van drie kinderen. De oudste was een zoon, Pieter genaamd, geboren op 3 maart 1850. Vervolgens werd Martje geboren, op zaterdag 14 augustus 1852. Een paar jaren later was haar moeder weer zwanger, en werd Klaaske geboren, omstreeks 1855. Op 1 maart 1855 overlijdt Frouwke, waarschijnlijk in het kraambed, ze werd 34 jaar. Martje is twee jaar wanneer haar moeder overlijdt, ze zal haar niet gekend hebben. Martje groeit op zonder moeder, samen met haar broer, haar zusje en haar vader. Wanneer Martje 17 jaar is hertrouwt haar vader alsnog, met Trijntje Karsies uit Leermens. Zij is een dochter van Derk Jan Karsies en Geertien Jans Bos. Later, Martje is dan al 39 jaar, zal haar vader voor de derde maal huwen, dan met Jacoba Meijer, een dochter van Hendrik Jacobus Meijer en Gepke Folkerts Kuiper.

Hun oudste broer Hendrik was nu bijna een jaar getrouwd met Rientsje Elizabeth Pastoor. Ze hadden nog geen kinderen, maar Trijntje had zo het gevoel dat het wel eens niet lang meer kon duren. Zus Abeltje, de derde uit het gezin, was gehuwd met haar neef Klaas de Haan, de zoon van tante Anje Steendam en oom Jans de Haan, in 1896. De jongere broers en zussen waren nog thuis. Frouwke had het een hard gelag gevonden dat ze juist nu vertrokken. Ze zou drie dagen later 16 jaar worden, op 16 maart. Sikke Harm en Klaas, 14 en bijna 12 jaar oud, en de jongste zus Anje, die nog zeven moest worden.

De grootouders leefden niet meer. Zowel de Steendams als de Dijkhuizen waren overleden. Door hun vertrek naar Grand Rapids kwam er ruimte thuis. Want groot woonden ze niet, daar in Polen. Het kleine huisje was vol met al die mensen. ligging en foto. als boerenknecht hadden ze het niet breed. Een paar koeien, een varken.

Klaas is overleden op zaterdag 4 juni 1938 in Spijk, 93 jaar oud.

Klaas was landbouwer, boerenknecht of dagloner. Hij trouwde, 27 jaar oud, op zaterdag 23 november 1872 in Bierum met Martje Dijkhuis, 20 jaar oud. Martje is geboren op zaterdag 14 augustus 1852 in Spijk, dochter van Willem Pieters Dijkhuis en Frouwke Foekes de Haan. Martje is overleden op zondag 19 april 1931 in Spijk, 78 jaar oud.

Op bovenstaande foto staan Klaas en Martje Dijkhuis, samen met dochter Annie/Anje, die later in Hoogeveen zou gaan wonen. Dochter Anje werd geboren op 13 mei 1895, de foto zal rond de eeuwwisseling gemaakt zijn. Op de achtergrond staat de boerderij te Polen, links van de weg, ertegenover rechts woonden later zijn dochter Abeltje samen met haar man Klaas de Haan.

Prachtige foto's van Klaas Steendam

Klaas en Martje kregen elf kinderen. Hendrik was de oudste, hij werd geboren op donderdag 21 augustus 1873 in Spijk. Na Hendrik kwam Willem, geboren op zaterdag 20 maart 1875. Willem zou later samen met Pieter en Trijntje naar Amerika emigreren. Hij overleed in februari 1965, 89 jaar oud. Bij zijn overlijden werd een dienst gehouden vanuit de Zaagman Memorial Chapel door Pastor Harvey Krogh Jr.

Na de geboorte van deze twee zoons werd op zaterdag 6 januari 1877 dochter Abeltje geboren. Toen Abeltje 19 jaar was, trouwde ze in Bierum met Klaas de Haan, een dagloner, 25 jaar oud. De huwelijksdatum was vrijdag 8 mei 1896. Abeltje is overleden op zaterdag 6 mei 1950 in Spijk, 73 jaar oud. Klaas de Haan werd geboren op zondag 4 september 1870 in Spijk, zoon van Jans de Haan en Anje Steendam. Klaas is overleden op vrijdag 14 september 1951 in Groningen, 81 jaar oud.

Ruim een jaar later werd weer een zoon geboren, op woensdag 5 juni 1878, die de naam Pieter kreeg. Ook Pieter vertrok naar Amerika, samen met zijn oudere broer Willem en zijn jongere zus Trijntje. In tegenstelling tot hen keerde Pieter terug naar Nederland. Pieter is overleden op zaterdag 19 april 1969 in Spijk, hij werd 90 jaar oud.

En nog eens twee jaar later werd de kleine Sikke geboren, op woensdag 7 juli 1880. Hij zou niet groot worden. Sikke is overleden op donderdag 24 augustus 1882 in Spijk, hij was toen net twee jaar oud. Het overlijden van Sikke zal diep ingegrepen hebben. Is dat ook mee de reden dat er niet direct een volgende zwangerschap volgde?

Hoewel. Bijna twee jaar na het overlijden van de kleine Sikke wordt weer een dochter geboren, de tweede, een zus van Abeltje. Zij krijgt de naam Trijntje, ze werd geboren op zondag 25 mei 1884 in Spijk. Zoals eerder gezegd bij Willem en Pieter zou Trijntje ook naar Amerika emigreren. Vlak voor de overtocht was ze in het huwelijk getreden met Klaas Reens, 27 jaar oud. Ze huwden op donderdag 27 februari 1902, het was blijkens het aktenummer het eerste huwelijk van dat jaar. Klaas werd geboren op dinsdag 26 januari 1875 in Uithuizermeeden als zoon van Freerk Reens en Dieuwerke Pieterman. Trijntje was nog maar 17 jaar toen ze huwde. Maar men wilde niet dat ze ongehuwd op reis ging met Klaas. Ruim twee weken na de huwelijksluiting zouden Klaas en Trijntje vanaf de Wilhelminakade in Rotterdam vertrekken met de Rijndam richting Amerika.

Het huwelijk van Trijntje en Klaas heeft meer dan 55 jaar geduurd. Op vrijdag 21 februari 1958 overleed Klaas in Grand Rapids, Kent County, Michigan, USA, hij was toen 83 jaar oud. Katherine, zoals Trijntje in Amerika genoemd werd, overleed 8 jaar later, op maandag 4 mei 1964, in Grand Rapids, op de leeftijd van 79 jaar.

En toen werd Frouwke geboren, op dinsdag 16 maart 1886 in Bierum. Frouwke is overleden in 1971, 85 jaar oud. Frouwke trouwde, 27 jaar oud, op donderdag 8 mei 1913 in Bierum met Bernardus Bos, 25 jaar oud. Bernardus werd geboren in 1888 in Appingedam, hij was een zoon van Geert Bos en Jantje Emmelkamp.

Daarna kwam Sikke Harm, geboren op donderdag 15 december 1887 in Spijk. Sikke Harm is overleden op donderdag 9 april 1987, 99 jaar oud. Sikke Harm trouwde, 27 jaar oud, op vrijdag 17 september 1915 in Bierum met Kornelia Dijkhuis, 33 jaar oud. Kornelia is geboren in 1882 in Bierum, dochter van Engbert Dijkhuis en Hemke Mulder. Kornelia is overleden op vrijdag 30 december 1960, 78 jaar oud.

Op zondag 30 maart 1890 werd in Spijk Klaas geboren. Klaas is overleden op vrijdag 30 oktober 1964, 74 jaar oud. Klaas trouwde, 26 jaar oud, op donderdag 11 mei 1916 in Nieuwolda met Derktje Bleeker, 27 jaar oud. Derktje werd geboren in 1889 in Holwierde, dochter van Harm Bleeker en Mientje Omta. Derktje is overleden op donderdag 6 maart 1980, 91 jaar oud.

Daarna werd Martje geboren, op vrijdag 22 juli 1892. Martje heeft nog geen twee maanden geleefd. Precies zeven weken na haar geboorte, opnieuw op een vrijdag, overleed Martje. Het was 9 september 1892. Waar werd Martje begraven?

En op maandag 13 mei 1895 was het opnieuw feest, vanwege de geboorte van dochter Anje. Anje is overleden op vrijdag 26 augustus 1983 in Hoogeveen, 88 jaar oud. Anje trouwde, 43 jaar oud, op donderdag 27 april 1939 in Bierum met Bernard Hendriks Steendam, 44 jaar oud. Hij was familie van haar. Want Bernard Hendriks werd geboren op woensdag 5 september 1894 in Uithuizermeeden als zoon van Hendrik Steendam en Hilje Oosterhuis. Deze Hendrik was de zoon van oom Sikke Steendam en dus een volle neef van Anje. Dus de oom van Anje was de grootvader van Bernard. Bernard en Anje kregen geen kinderen. Bernard Hendriks is overleden op maandag 8 januari 1973 in Hoogeveen, 78 jaar oud. Hij was landbouwer van beroep. Tien jaar later, op 26 augustus 1983 zou ook Anje overlijden, zij werd 88 jaar.

Vader Hendrik en de aangifte geboorte

De hoorn was recent nog bij mij in huis. Mijn zoon Bas hield een presentatie op school over zijn familie, en moest ook wat meenemen. Het werd de hoorn van opa Hendrik. Deze hoorn is van koper gemaakt, en je kan hem inschuiven tot een handzaam formaat. De hoorn is in het bezit van mijn oom Henk, kleinzoon en naamgenoot van opa Hendrik.

Hendrik was de oudste in het gezin van Klaas Steendam en Martje Dijkhuis. Het zou uitgroeien tot een groot gezin, want na hem werden nog tien kinderen geboren, vijf jongens en vijf meiden. Na hun huwelijk op zaterdag 23 november 1872 was Martje snel zwanger geworden, en op donderdag 21 augustus 1873 werd een zoon geboren, die de naam Hendrik kreeg. Klaas en Martje woonden te Spijk, even buiten het dorp. Twee kinderen in hun gezin waren jong gestorven. Sikke overleed op tweejarige leeftijd op 24 augustus 1882. Het was precies drie dagen na de negende verjaardag van Hendrik. En weer tien jaar later overleed de kleine Martje, zeven weken oud, op 9 september 1892. In de zeven weken tussen geboorte en overlijden van zijn zusje Martje was Hendrik 19 jaar geworden.

Van de negen kinderen in het gezin vertrokken in 1902 drie met de Rijndam naar Grand Rapids in Amerika. Willem, Pieter en hun zus Trijntje - samen met haar kersverse echtgenoot - hadden Spijk verlaten. Een jaar eerder was het huwelijk geweest van hun oudste broer Hendrik met Rientsje Pastoor. De dag na het vertrek van de drie kinderen van de Wilhelminakade te Rotterdam beviel Rientsje van haar eerste kind. Het was een jongen, en hij kreeg de naam Klaas, vernoemd naar zijn grootvader.

In zijn jeugd heeft Hendrik zijn grootouders van vaders kant ongetwijfeld gekend. Hendrik was acht jaar toen zijn grootmoeder Abeltje Sikkes Zigterman overleed, en dertien jaar bij het overlijden van grootvader Hendrik Harms Steendam, naar wie hij was vernoemd. Van zijn moederskant had hij zijn grootvader Willem Pieters Dijkhuis goed gekend. Deze overleed ruim twee weken nadat Hendrik 25 jaar was geworden. Zijn grootmoeder van moederszijde was jong overleden. In het kraambed van haar derde kind, dochter Klaaske, was Frouke Foekes de Haan overleden, 34 jaar oud. Grootvader Willem Dijkhuis was in 1869 getrouwd, en trouwde voor de derde maal in 1892. Hendrik was 19 jaar toen Willem Dijkhuis huwde met Jacoba Meijer.

Mijn overgrootvader Hendrik Steendam was gehuwd met Rientsje Elizabeth Pastoor. Haar broer was de bekende fotograaf Willem Frederik Pastoor uit Loppersum. Hij was dus de oom van mijn grootvader, en dat kan een verklaring bieden voor het feit dat er prachtige familiefoto's van mijn grootvader en overgrootvader, een zwager van de fotograaf, in de familiealbums zijn te vinden.

De vader van Rientsje Elizabeth was dus Pieter, zoon van Kornelis Jans Pastoor en Bouwina Willems Wisman³. Pieter Kornelis, de derde jongen op rij, werd geboren op 14 maart 1850 te Godlinze. Na hem zou nog één dochter geboren worden. Rientsje Elizabeth. Van haar familie zijn dus foto's van haar ouders, van haar grootmoeder van moederszijde en van vaderszijde foto's van een zus en zwager van haar grootmoeder. De broer van Rientsje is Willem Frederik Pastoor, van beroep fotograaf. Het zal niet geheel toevallig zijn dat juist van de familie waarin een fotograaf voorkomt zoveel foto's bewaard zijn gebleven. Over hem en de foto's die hij maakte staat meer te lezen in de betreffende bijlage.

Hendrik en Rientsje kregen vijf kinderen: Klaas, Annie, Pieter Cornelis, Willem Martinus en Martje. Ze werden geboren in de jaren 1902 tot 1918, dus in de periode voor en tijdens de

³ Een zus van deze grootmoeder van Rientsje, Trijntje Wisman, was gehuwd met Hendrik Rijskamp. Van deze Trijntje en haar man Hendrik Rijskamp zijn nog foto's bewaard.

eerste wereldoorlog. Klaas, de oudste, werd geboren in Middelstum, de andere kinderen in Westerwijtwerd, op een afstand van een forse zondagse wandeling vanuit Middelstum.

Anderhalf jaar na hun huwelijk werd Klaas geboren, vernoemd naar zijn grootvader Klaas Steendam. Hij werd geboren op dinsdag 16 december 1902, 'des namiddags te zes uur'. Hendrik en Rietsje woonden toen aan het Kerkpad te Middelstum. De volgende dag werd aangifte van de geboorte bij het gemeentehuis gedaan door 'Hendrik Steendam, oud negentwintig jaren, van beroep kleermaker', aldus de akte. De aangifte van de geboorte werd gedaan in tegenwoordigheid van twee getuigen. Hendrik had gekozen voor Jacobus Mulder en Remmelt Casemier. De akte vermeldt dat het gaat om 'Jacobus Mulder, oud achtenzestig jaren, van beroep zonder, wonende te Middelstum' en om

'Remmelt Casemier, oud vierenveertig jaren, van beroep veldwachter, wonende te Middelstum', die optraden 'als daartoe door de belanghebbende gekozen getuigen'. Wie waren deze twee mannen?

Remmelt Jans Casemier (1858-1919) was afkomstig uit Niebert. Ruim een jaar voordat hij als getuige aanwezig was bij de aangifte van de geboorte was hij voor de derde maal gehuwd met zijn toen al hoog zwangere vrouw, hun dochter Ida werd minder dan drie maanden later geboren op 7 januari 1902. Uit zijn eerste relatie had hij vier kinderen en nog een dochter van zijn tweede vrouw, in totaal dus zes kinderen⁴. Hij was al

⁴ Remmelt Jans Casemier, geboren 13-02-1858 in Niebert (Marum), zoon van Jan Jochems Casemier en Aaltje Remmelts Poelma, overleden op 10-10-1919 in Groningen, 61 jaar oud. Remmelt Jans trouwde, 25 jaar oud, op 09-06-1883 in Ezinga met Martje Versol, 22 jaar oud, geboren op 18-06-1860 in Ezinga, dochter van Tiete Lodewijks Versol en Hilje Pieters ter Maat, overleden op 10-02-1890 in Middelstum, 29 jaar oud. Hij hertrouwde, 33 jaar oud, op 20-11-1891 in Middelstum met Trijntje (Trientje) Versol, ongeveer 28 jaar oud, geboren omstreeks 1863 in Ezinga, overleden op 31-12-1894 in Middelstum, ongeveer 31 jaar oud. Vervolgens huwde hij voor de derde maal, 43 jaar oud, op 21-10-1901 in Middelstum met Aaltje Kol, 20 jaar oud. Aaltje werd geboren op 17-08-1881 in Westerwijtwerd en overleed op 13-10-1944 in Middelstum, 63 jaar oud. Remmelt Jans en Martje kregen vier kinderen: 1 Jan Casemier, geboren op 23-03-1884 in Niebert (Marum).

jaren veldwachter en in die hoedanigheid vaker getuige bij huwelijkssluitingen en aangiften van geboorte. Zo was hij in 1889 getuige van het huwelijk van Hindrik Heikema en Aafke Ekens⁵. Hij woonde aan de Oude Schoolsterweg, naast de familie K. van Dijk. Op onderstaande foto⁶ is het derde huis van links de woning van Remmelt Casemier.

De tweede getuige was Jacobus Mulder, 'van beroep zonder'. Hij had nu geen actief beroep meer, voorheen was hij schipper. Hij werd geboren in 1834, was in 1898 voor de tweede maal gehuwd. Deze uit Onderdendam afkomstige schipper was op 5 april 1862 gehuwd met de uit Leeuwarden afkomstige dienstmeid Pietje Hoekstra⁷. Jacobus Mulder werd op 19 februari 1898 weduwnaar en huwde op 9 juli van dat jaar opnieuw, nu met Geertruid Bulhuis, een weduwnaar, geboren in Kalkwijk, gemeente Hoogezand. Het huwelijk werd gesloten te Middelstum, waar Jacobus blijkens de geboorteakte ook woonde.

Waarom koos Hendrik Steendam voor deze twee mannen? Was Jacobus Mulder een buurman? Was het gebruikelijk dat de veldwachter betrokken werd bij aangiften? Was hij 'toevallig' op het gemeentehuis aanwezig? Hoe dan ook, een familierelatie heb ik niet kunnen vaststellen. Mogelijk trok de jonge vader Hendrik samen met de buurman naar het gemeentehuis, waar de veldwachter bereid was te fungeren als getuige.

De akte werd tenslotte 'na voorlezing, nevens ons geteekend door den comparant en de getuigen', waarna vier handtekeningen volgen. Hiernaast staat de handtekening die Hendrik Steendam in 1902 heeft gezet op de akte van aangifte bij de burgerlijke stand van de geboorte van zijn oudste zoon Klaas.

Op onderstaande foto⁸ is de Grachtstraat te zien, mer rechts de nieuwe school en aan het einde van de straat het gemeentehuis. Op de weg staat de melkventer met zijn melkkar, die door een hond getrokken werd.

2 Hijje Casemier, geboren op 17-07-1885 in Middelstum. 3 Tiete Casemier, geboren op 04-09-1887 in Middelstum en 4 Casemier, levenloos geboren zoon, geboren op 10-02-1890 in Middelstum.

Remmelt Jans en Trientje kregen samen een dochter, Aaltje Casemier, geboren op 16-10-1892 in Middelstum. Remmelt Jans en Aaltje kregen samen een dochter, Ida Casemier, geboren op 07-01-1902 in Middelstum, overleden op 26-07-1980 in Groningen, 78 jaar oud.

⁵ Zie webpagina van Jaap Bos: <http://members.home.nl/jaap.bos/03kwhw/03kwhw-000001.htm>

⁶ 125 jaar Christelijk Onderwijs Middelstum, pag. 5 foto

⁷ Uit Genlias: Jacobus Mulder was een zoon van NN en Grietje Pieters Mulder; Pietje Hoekstra een dochter van Jan Sjoerds Hoekstra en Sijtske Tjeerds Feenstra.

⁸ 125 jaar, pag. 25

Gemeentehuis

Middelstum.

Jeugd in Westerwijtwerd

Volgens Pieter Steendam, een kleinzoon van Hendrik Steendam, hebben Hendrik en Martje eerst kort in Middelstum gewoond en zijn daarna verhuisd naar Westerwijtwerd. 'Omstreeks maart 1902 trouwde opa Hendrik en ging wonen op de hoek van de Burchtstraat en het Kerkpad te Middelstum. Even later, omstreeks 1903/04 verhuisde hij naar Westerwijtwerd, deed daar ook wat manufaturen-verkoop bij, en heeft daar tot 1942 gewoond', zo schrijft hij in een mail. Op onderstaande winterfoto is de prachtige boerderij in Westerwijtwerd van de voorzijde gefotografeerd.

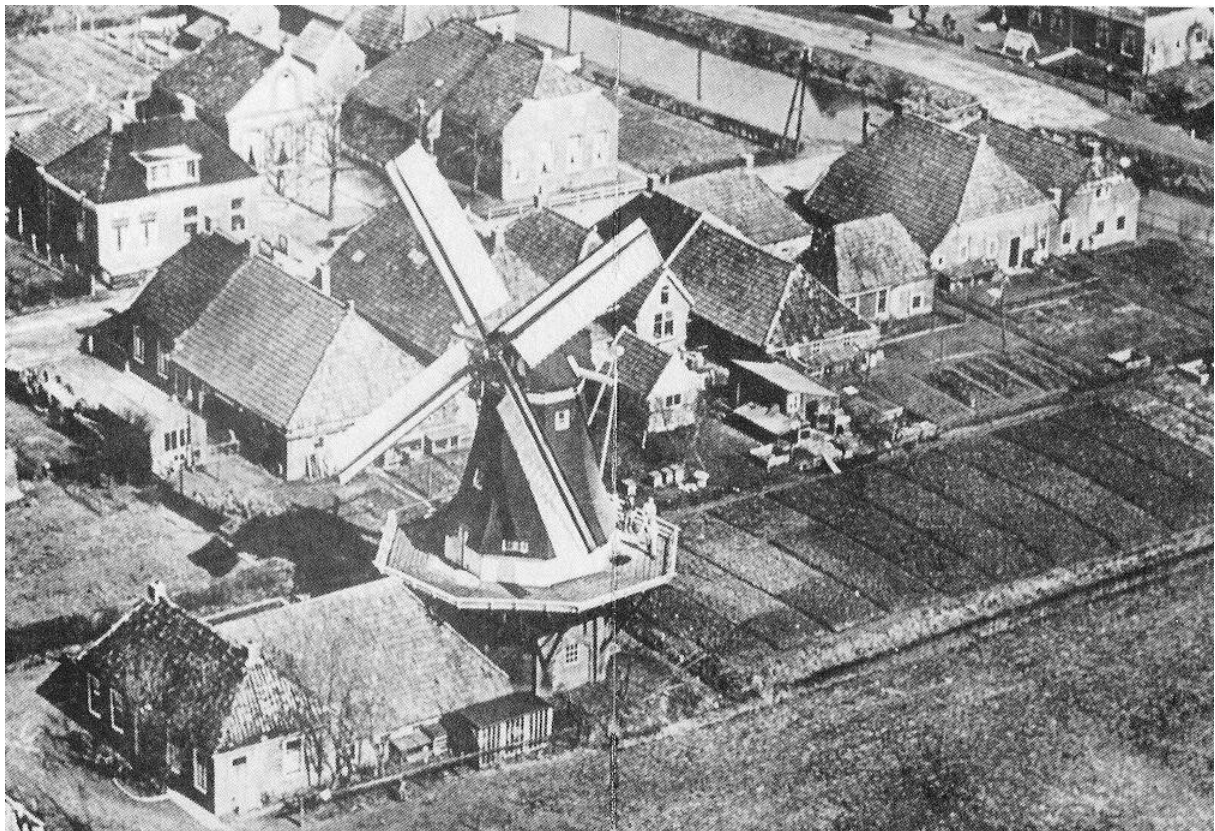
Twee zaken vallen op. Het lijkt alsof op het bovenlicht de tekst 'STEENDAM' geschreven staat. In de tweede plaats is intrigerend wat op de in de muur gemetselde steen naast de deur staat, ter hoogte van het bovenlicht.

De boerderij staat ook nog net rechts op de rand van een ansichtkaart⁹.

⁹ Middelstum, pag 195

Het huis lag als eerste direct na de brug over het Westerwijtweder Maar. In een foto¹⁰ van het dorp uit het begin van de jaren vijftig is de dorpsweg goed te zien, met gevangen tussen de bovenste twee wieken van de molen de boerderij van Steendam, middenboven op de foto, naast het water. De voordeur aan de voorkant heeft dan al plaats gemaakt voor een raam.

¹⁰ Idem, pag 200

Toen Hendrik Steendam er kwam wonen, moet de boerderij er ongeveer hebben uitgezien als op onderstaande foto¹¹, genomen rond de eeuwwisseling. Op de brug staan drie mensen, twee vrouwen en een man (?) geboeid naar de fotograaf te kijken. Zo moet Hendrik dit huis (uiterst links op de foto) hebben gezien, en gekocht. Wie betaalde dat? Hendrik was toen nog maar net 30 jaar oud, het moet een forse aankoop geweest zijn.

Uiterst rechts op onderstaande foto¹² is de voorkant van de boerderij nog te zien. Wat daarin opvalt is dat Hendrik blijkbaar luiken heeft aangebracht naast de ramen.

¹¹ Middelstum, 201 Draaibrug over het Westerwijtweder Maar, rond de eeuwwisseling (uit de fotoverzameling van de heer Kwant te Assen)

¹² Middelstum, 204. De dorpsweg rond 1930. (uit de fotoverzameling van de heer Kwant te Assen)

Maar op de foto¹³ nog weer later zijn de luiken verdwenen. Het is dan oorlogstijd, en blijkbaar kon het hout goed gebruikt worden.

De foto die hierna volgt moet in ongeveer 1922 genomen zijn achter de boerderij in Westerwijrtwerd. Hiernaast staat het bijschrift zoals mijn vader dat naast de foto heeft gezet. Op de foto staan Hendrik en Rientsje met drie van hun kinderen, namelijk Klaas, Annie en Martje. Verder staan er twee vrienden op de foto, namelijk Klaas Mekkes

*Opa Hendrik Hendam
Oppe Rientsje Elzabet
Hendam Partoor.
Op Tafelke "Tante Annie"
met haar tante Martje
Klaas Mekkes Pa Hendam
Helmaal rechts Eppe Krijgheld.*

en Eppe Krijgheld. Klaas Mekkes werd geboren op 16 juli 1904, overleed op 29 mei 1958 en werd begraven te Middelstum. Hij was gehuwd met Johanna Visser. Eppe Krijgheld werd geboren op 29 december 1908 te Middelstum, en overleed op 16 februari 1975 te Warffum. Zijn ouders waren Klaas Krijgheld en Henderika de Maar. Hij was gehuwd met Eltje Feringa. Waren Klaas en Eppe vrienden? Of waren het knechten in de kleermakerij?

¹³ Middelstum, 204. De dorpsweg in het begin van de jaren veertig (uit de fotoverzameling van de heer Kwant te Assen)

En zo ziet het er nu van de ander kant uit. Vanaf ongeveer 1903 heeft Hendrik hier gewoond. Daarvoor heeft hij een jaar aan het Kerkpad gewoond in Middelstum, tegenover familie van Dijken, met wiens dochter Jantje zijn zoon Klaas later zal huwen.

Niet lang na de geboorte van zoon Klaas verhuisden Hendrik en Rientsje naar Westerwijrtwerd. Daar werd op vrijdag 10 maart 1905 een dochter geboren, die de naam Annie kreeg. Ze was ongetwijfeld vernoemd naar Anje Helder, de moeder van Rientsje. Het duurde vervolgens enkele jaren voor Rientsje opnieuw zwanger werd. Klaas was ruim zeven jaar, toen op woensdag 11 mei 1910 Pieter Cornelis werd geboren te Westerwijrtwerd. Hij was vernoemd naar de vader van Rientsje.

Ruim een jaar later was Rientsje opnieuw in verwachting en werd Willem Martinus geboren op zondag 28 januari 1912. Naar wie hij werd vernoemd? Hendrik had een twee jaar jongere broer die Willem heette. En Rientsje had ook een broer met dezelfde naam. Maar het meest waarschijnlijk is dat hij werd vernoemd naar Willem Pieters Dijkhuis, de grootvader van Hendrik. De tweede naam Martinus zal verwijzen naar Martje Dijkhuis, de moeder van Hendrik. Links op de foto staan Pieter Cornelis en Willem Martinus.

Het leek aanvankelijk dat er niet meer kinderen zouden worden geboren. Maar zes jaar later, op woensdag 7 augustus 1918 werd

Martje geboren. Met deze tweede dochter kon de moeder van Hendrik, Martje Dijkhuis, nu eindelijk echt in de eerste naam worden vernoemd. Ze zal er ongetwijfeld zeer blij mee zijn geweest, en de kleine Martje met liefde hebben vastgehouden.

Op school in Middelstum

Paragraaf over de school in Middelstum. Hierbij een foto¹⁴ van Hendrik Steendam als lid (?) van het schoolbestuur. De foto werd in 1908 gemaakt ter gelegenheid van het 50 jarig bestaan van de school. Tekst over dit jubileum. In dat jaar zijn alle kinderen gegroepeerd in gezinnen gefotografeerd, steeds samen met het onderwijzend personeel.

Bij de foto's van het 50-jarig bestaan van de school zitten geen foto's van de kinderen van Hendrik. Is oudste zoon Klaas te jong om al op school te zitten? Maar wel staat een jongere achterneef van hem, Hendrik, op de foto (zie onder), die geboren werd in 1903. Een andere mogelijkheid is dat hij ergens toch op één van de foto's staat zonder naamsaanduiding. Tenslotte, de genomen groepsfoto's zijn genummerd middels een schoolbordje wat steeds een paar kinderen vasthouden. Het blijkt dat een foto met bordje 2 ontbreekt, mogelijk is dit de foto waarop Klaas Steendam als vijf of zesjarige heeft gestaan.

Zoals gezegd is er wel een foto uit dat jubileumjaar 1908 waarop de vijf oudste kinderen van Derk Steendam, een neef van Hendrik Steendam, opstaan. Deze neef Derk is een zoon van oom Sikke, de oudste broer van de vader van Hendrik. Bij deze Sikke-oom had Hendrik het vak van kleermaker geleerd. De kinderen op deze foto zijn Tiet, Sikko, Wessel, Elibert, en Hendrik¹⁵. Het is deze Wessel die later aan het einde van de tweede wereldoorlog door de Duitsers wordt neergeschoten.

¹⁴ Zie 125 jaar christelijk onderwijs in Middelstum, pag 21.

¹⁵ 125 jaar, pag. 20, bovenste foto

Ook drie dochters van de familie van Dijken kwamen bij het jubileum in 1908 op een groepsfoto. Het betrof Henderika, Gerandine en Aalke¹⁶. De oudste twee dochters waren Pieter van Dijken en Frouwke Arkema, Hindrikje en Hieke, waren ongetwijfeld al van school af. De jongste twee dochters, Jantje en Martje, waren met hun 5 en 3 jaar nog te jong. Jantje zou later de echtgenote worden van Klaas Steendam, en mijn grootmoeder. En zo staan er nog veel meer foto's in dit boek waarop bekenden uit de familie geportretteerd zijn¹⁷.

¹⁶ 125 jaar, pag. 20 onderste foto

¹⁷ Op een foto uit 1912 staat een mej H van Dijken (is dit de oudste zus Hieke, of Henderika?), met haar arm geleund op meester vd Schans (pag. 38). In 1919 staat opnieuw juf van Dijken op de foto, nu netjes met de handen achter de rug. (pag 45, ook 48, 49. Mogelijk ook in 1927 op de foto, nummer 41, pag. 56). Uit 1913 is een foto waarop de twee oudste kinderen van Hendrik Steendam zijn te vinden, Klaas en zijn drie jaar jongere zus Annie. Op de foto staat nog een Steendam, dat zou Elibert of Hendrik kunnen zijn, resp. uit 1900 en 1903, zonen van Derk Steendam. Gezien de leeftijd ligt Hendrik het meest voor de hand, hij zou dan 10 jaar zijn. De twee jongste kinderen van Hendrik Steendam, Willem en Martje, kwamen in 1927 op de foto, geboren in resp. 1912 en 1918. (pag 56). Martje staat in 1931 nogmaals op de foto (pag 60). In 1936 staat Henk Steendam op een schoolfoto van de klassen 1 en 2 (125 jaar, 74). Henk is de oudste zoon van Klaas Steendam. Ik denk dat Piet nog net niet op school zat. Op pag 76 staat een mooie foto van P. Visscher, van wie genoemde broers les hebben gehad. Vanaf maart 1922 tm juni 1944 was hij in dienst van de school. In 1949 jaar zit Frouk Steendam op school, in klas 5 (125 jaar, 86). In 1951 staat zij eveneens op de foto, nu samen met de handwerkklass bij juf de Haan. Ten onrechte staat bij deze foto de naam Martje Steendam (pag 90). Er zijn heel wat foto's waarop kinderen van Derk Steendam zijn te vinden. In 1915 staat er weer een Steendam op de foto, zonder toevoeging. (pag 44) Het is een meisje, mogelijk een dochter van Derk Steendam, Elizabeth Ludina uit maart 1910. In 1917 staat een Aafke Steendam op de foto. (idem). Het betreft de kinderen van 4 en 5 jaar oud die in 1917 op de Gereformeerde School voor voorbereidend onderwijs zaten. Ook dit moet een dochter van Derk zijn, die geboren werd 11 juli 1913. In 1919 staan Harm Pieter Steendam en Lies Steendam op de foto, opnieuw kinderen van Derk Steendam. (pag 47 onder). In 1927 staan Aafke en Dina Steendam op de foto (pag 52), dit zijn waarschijnlijk de twee jongste dochters van Derk Steendam en zijn twee echtgenote, Trijntje Bulthuis. Aafke werd geboren in 1913, Ludina in 1914 of later. Als de foto voor de vakantie werd gemaakt, moest Aafke nog 14 worden (in juli). Ook op een grote foto uit dat jaar staat een Dina Steendam (pag 56, nummer 63). In 1936 komen Hiele en Dirk Steendam op de foto, de oudste zoon en dochter van bakker Wessel Steendam. In 1949 zit een Jantje Steendam in klas 2 (pag 83). Zij is de jongste dochter van Wessel Steendam. De eerder genoemde Jantje Steendam staat in 1955 opnieuw op de foto van klas 1 en 2 van de Ulo. (pag 99). Later nog, in 1958, met de klassen 2, 3 en 4 van de Ulo. (pag 107). In 1972 staat een Hilleentje Steendam op de foto terwijl ze een bos bloemen overhandigd bij de opening van de school (pag 131o en 132b, zie ook bijschrift en 147b). Zij zal de dochter zijn van Sikko, de zoon van Wessel Steendam. In 1974 zit een Tineke Steendam in klas 4 (pag 141b, ook 144a en b??Zal bedoeld zijn klas 6 tweemaal, eenmaal tgv dierendag). In 1983 zit een S. Steendam in het bestuur (pag 152b). In 1983 behaalde een Wessel Steendam met zijn tafeltennisteam mooie successen (pag 153). Een Gerry Steendam zit in 1983 in klas 4 (pag 156b). Wessel Steendam zit in dat jaar in klas 6 (pag 157b).

Bij de foto uit 1965 klas 3 van de Ulo staat een Talien Aikema genoemd, is dit de dochter van tante Martje? (125 jaar, 119). Idem, bij 1965 wordt Rietje Aikema genoemd (pag 120). In 1968 zit een Trineke Aikema in klas 1 van de Mavo (125 jaar, 123o). Later in klas 3 (idem, 130o). Voor de school stonden de hekken, waarop de kinderen lekker konden kopje buitelen. Wanneer het gevroren had werd gewaarschuwd om niet met je tong aan het ijzer

Sinds mei 1858 had Middelstum christelijk onderwijs. Timmerman Tilbusscher bouwde het huis van Friedrich Schulcher in de Westerwiltwerderstraat om tot een school met één lokaal, waarin meester Wijle startte met lesgeven. De naam van de straat werd later Lutje Stroate, en nog later de Schoolstraat. De school groeit, er wordt een lokaal bijgebouwd, maar duidelijk wordt dat meer uitbreiding op die plaats niet mogelijk is.

Een terrein naast de Asingahof wordt in 1876 aangekocht, en voor 17.000 gulden wordt een school en schoolhuis gebouwd. Op 29 november 1877 lopen de kinderen met lei, sponsdoos en griffel in optocht van de oude naar de nieuwe school, en betreden via een dam in de gracht het onverharde schoolplein. De nieuwe school is klaar.

te komen, deze kon er aan vast blijven kleven (125 jaar, 26). Later, in 1931, zijn er nieuwe hekken geplaatst (125 jaar, 58).

In 1910 werd besloten de school op elektrisch licht aan te sluiten voor 1 lokaal, en voor de woning van de hoofdonderwijzer.

Bij het 75 jarig bestaan in 1933 werd een foto gemaakt van bestuur en personeel door Pastoor uit Loppersum. (125 jaar, 37)

Hendrik en Martje laten waarschijnlijk in 1906 hun zoon Klaas naar deze school gaan. Op een schoolfoto uit 1913 staan Klaas Steendam en zijn zus Annie¹⁸. Op deze foto van groep 7 staat

verder links het hoofd van de school de heer E. van der Schans, en rechts juf Bonnema.

De heer van der Schans (met hoed en bakkebaarden) was gedurende 41 jaar hoofd van de school, in de periode 1870 tot 1911. Het handwerkonderwijs werd gegeven door juffrouw Bonnema (links staand). En aanminnig tegen de knieën van

het hoofd der school aanhangend ligt voor op de foto Hindrikje van Dijken, de oudste zus van Jantje van Dijken. Verder waren in 1913 betrokken bij het onderwijs H. Fongers (met bolhoed op achtergrond) en D. Meyer (rechts aan tafel). Sinds 1806 had de school een vijfde lokaal, gemaakt door het aanbrengen van een scheidingswand in het lokaal van de hoofdonderwijzer, en dat ondanks zijn protesten.

Voor de school stonden hekken (zie foto), waarop de kinderen lekker konden kopje buitelen. Wanneer het gevroren had werd gewaarschuwd om niet met je tong aan het ijzer te komen, deze kon er aan vast blijven kleven¹⁹.

¹⁸ 125 jaar, pag. 41

¹⁹ 125 jaar, pag. 26. De foto is uit 1911

Bovenste rij, vlnr: Ruiter, Berendje Steenhuis, Steendam, Jan Ruiter, Nieske Sijtsma, Pieterdina Renkema. Tweede rij: Steendam, Fokke Renkema, Dientje Steenhuis, Douko Ruiter, Willemkje Tjoelker, Dirkje Plagmeyer. Derde rij: Jantje v.d. Ploeg, Chris Veenstra, Annie Steendam, Klaas Steendam, ., Pietv.d. Ploeg. Vierde rij: Corry Plagmeyer, Jans v.d. Ploeg, Duurt Renkema, Willemkje Steenhuis, Ruiter. Links: meester v.d. Schans. Rechts: juf Bonnema.

Bovenstaande is de klassefoto

waarop Klaas en zijn zus Annie staan, op de foto hiernaast staan ze uitgelicht.

In 1927 staan ook Willem en Martje, de jongste broer en zus van Klaas, nog op een klassefoto. Van Pieter is geen klassefoto, hij overleed op 10 jarige leeftijd. Van hem is wel een foto waar hij samen met zijn broer op staat²⁰.

In juli 1910 wordt elektrisch licht aangebracht, voor één lokaal en voor de woning van de hoofdonderwijzer. Eveneens wordt in 1910 besloten dat de school vergroot zal worden tot een totaal van acht lokalen. In 1911 wordt Elle Bolt aangesteld als stoker voor de centrale verwarming en "het ledigen der privaten". Salaris:, 2 gulden 50 per week.

Vader Hendrik zat in het schoolbestuur, en staat op een foto gemaakt in 1908 ter gelegenheid van het vijftig jarig bestaan van de school²¹. Bij die gelegenheid werden ook klassefoto's gemaakt, de foto van groep 2 ontbreekt echter. En dat zal nu juist de groep geweest zijn waarin Klaas Steendam toen zat. Wanneer en hoe lang Hendrik Steendam in het schoolbestuur heeft gezeten is mij niet bekend.

Het feest ter ere van het 50 jarig bestaan van de school is ongetwijfeld een groot feest geweest. Onderstaande foto²² laat daar iets van zien. Behalve de talloze feestelijk geklede kinderen op de voorgrond op het schoolplein, vallen nog twee zaken op: de vlag, die is uitgestoken, en ... een luchtballon! Heeft deze luchtballon direct verband met de feestelijkheden?

²⁰ Zie daarvoor het hoofdstuk over Hendrik Steendam en zijn gezin.

²¹ Zie het hoofdstuk over Hendrik Steendam

²² Middelstum, pag 84

Bovenste rij, vlnr: Jan Aikema, J. Buithuis, Joost Wit, Simon v. Dijk, Kees v. Hulsteijn, Willem Steendam, Johan Koppe. Tweede rij: Frederika Wolters, Ada v.d. Hoek, Tine v.d. Hoek, Jo v. Hulsteijn, Jenny v. Hulsteijn, Trui Aikema, Remmert Frieling. Derde rij: Piet v.d. Laan, Annie Doornbos, Corrie v.d. Hoek, Tine Norg, Enny Koppe, Reina Rustema, Marie Klugkist. Vierde rij: Roelof Kuipers, Janny Doornbos, Roelie Doornbos, Doornbos, Koba Frieling, Koos v. Dijk, Grietje v. Dijk, Martje Steendam, zittend op stoel: Berend Kuipers. Links: meester Offereins. Rechts: meester Wijngaarden.

Het overlijden van broer Pieter Cornelis in 1920

Niet lang daarna werd het gezin van de ouders van Klaas getroffen door de Spaanse griep. Wereldwijd vielen door deze grieppandemie tussen de twintig en veertig miljoen doden, en

de ziekte ging ook Groningen niet voorbij. In veel huizen werd gerouwd²³. De Spaanse griep bracht heel wat leed teweeg, maar staat historisch niet sterk in de aandacht.

Aangenomen wordt dat de oorzaak van de griep een gemuteerd varkensvirus uit China was. De griep begon met hoge koorts, hoesten, spierpijn en keelpijn. Gevolgd door extreme moeheid en

flauwtes. Men verloor zoveel energie dat men niet meer kon eten en drinken. De ademhaling werd steeds moeilijker, gevolgd door de dood.

De 'grote oorlog' was nog aan de gang en door de censuur kwamen eerst weinig berichten naar buiten over de ziekte. Alleen in Spanje, dat niet aan de oorlog deelnam, werd in de pers veel aandacht besteed aan de epidemie. De virusziekte werd in andere landen daarom al gauw de Spaanse griep genoemd. Bij een normale griep worden vooral ouderen en anderen met een lage weerstand getroffen. Aan de Spaanse griep overleden vooral mensen in de leeftijdsgroep van 20-40 jaar. In het voorjaar van 1919 was de griep uitgewoed.

Maar niet volledig. Want op maandag 1 november 1920 overleed Pieter Cornelis Steendam te Westerwijtwerd, 10 jaar oud. Aan de Spaanse griep, zo wil het verhaal. *Op zijn grafsteen staat: 'Rustplaats van Pieter Cornelis Steendam geb. te Westerwijtwerd 11 Mei 1910, overl. aldaar 1 Nov. 1920, geliefd zoontje van H. Steendam en R.E. Pastoor.'* En daaronder de tekst die houvast gaf in het verlies en verdriet: *'Den kinderen is het Koninkrijk der hemelen. Luc. 18:6.'*

²³ Naar Reinold Vugs, *In veel huizen wordt gerouwd. De Spaanse griep in Nederland*. Uitgeverij: Aspekt b.v. Overige literatuur: De Spaanse griep : het fatale griepje van '18 R. de Bruin; P. ten Have; Leiden : Faculteit Geschiedenis der Geneeskunde 1984. 18 p 1918. Nederland spaanse griep De Spaanse griep van '18 : de epidemie die meer dan 20.000.000 levens eiste Gooijer, A.C. de; Amsterdam: Tiebosch 1978 (oorspr uitg 1968) 232 p 1918. Nederland spaanse griep De griep in Nederland in 1918 tot 1920 Aaldert Arn. Jan Quanjer; [s Gravenhage] : Gezondheidsraad 1921. 69 p 1918.-1920 Nederland spaanse griep

Zo stond de 18 jarige Klaas aan het graf van zijn jongere broer Pieter Cornelis. Na het overlijden van Pieter Cornelis bestond het gezin uit vader Hendrik, moeder Rientsje en de vier andere kinderen. Op onderstaande foto, die werd gemaakt enkele jaren na het overlijden van Pieter Cornelis, staan van links naar rechts de kinderen Martje, Klaas, Annie en Willem, daarvoor zitten Hendrik en Rientsje. Waar de foto werd gemaakt en wie de fotograaf was? De meubels lijken zeer sterk op de meubels zoals ik die bij Klaas Steendam (mijn grootvader) heb gezien.

Militaire dienst in 1922

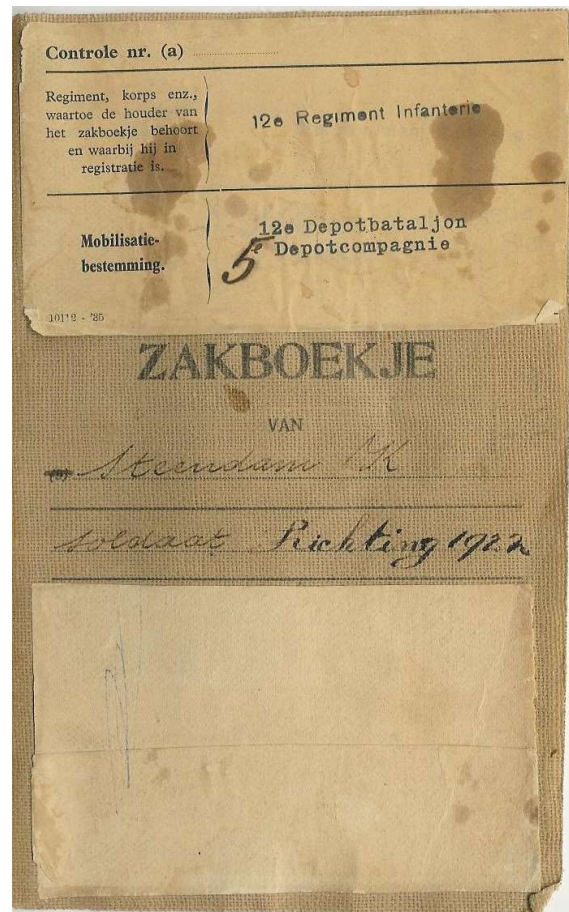
Uiteraard moest Klaas Steendam ook in militaire dienst. Wie in dienst kwam kreeg een zakboekje. Het exemplaar van Klaas Steendam is bewaard gebleven en in bezit van de oudste kleinzoon Klaas, de zoon van Rienk Steendam. De volgende gegevens zijn met name ontleend aan dat boekje.

Op 16 maart 1922 werd Klaas Steendam ingelijfd als gewoon dienstplichtige met de rang van soldaat. Hij behoorde tot lichting 1922 en kreeg stamboeknummer 11628. Hij werd ingedeeld bij het 12^e regiment infanterie, het 12^e depotbataljon, de 5^e depotcompagnie. Hij had de functie van seiner. Bij de aantekeningen wordt als lengte vermeld 1639, ofwel bijna 1 meter 64.

Het militaire systeem was net vernieuwd. In plaats van de Nationale Militie was de dienstplicht ingevoerd. Op 4 februari 1922 had de Tweede Kamer een wet aangenomen die de bestaande militie-, Landweer- en Landstormwetten zou vervangen. De landweer en de landstorm worden opgeheven.

In 1814 vond de oprichting van het leger plaats, samengesteld uit de zogenaamde 'Staande Armee', vrijwillig dienende beroepsmilitairen en de 'Nationale Militie', dienstplichtigen die door middel van loting werden aangewezen. Koning Willem I had de gehate uitvinding van de Fransen, de dienstplicht, overgenomen, omdat er te weinig vrijwilligers waren voor de Staande Armee. Overigens kon een ingelote militair zich tegen betaling laten vervangen door een vervanger, een remplaçant, met als gevolg dat de onderste lagen van de bevolking te vinden waren in de militie

De landweernetwet van 1901 creëerde naast het leger een 'Landweer', de reserve voor het leger. Dienstplichtigen werden na een oefentijd van acht en halve maand automatisch ingedeeld bij de landweer en per jaar drie weken voor herhalingsoefening. De totale mobiliseerbare sterkte van de landstrijdkrachten kwam zo op 200.000. Met deze wet kwam een einde aan het bestaan van de aloude schutterijen.

In 1913 werd middels wet de Landstorm van kracht. Met het oog op de nieuwe oorlogsdreiging in Europa wilde de minister van Oorlog, H. Colijn, het leger verder versterken. De Landstorm werd samengesteld uit vrijwilligers tot 40 jaar en alle ex-leden van de Landweer en van de militie. De landstorm was bedoeld als reserve in oorlogstijd. In totaal kon Nederland nu in tijd van oorlog beschikken over 123.000 miliciens, 84.000 leden van de Landweer en 160.000 leden van de Landstorm, bij elkaar 367.000 man.

De nieuwe dienstplichtwet voorziet in de opkomst van een jaarlijkse lichting van 19.500 militairen en een opleiding en oefenperiode van vijf en een halve maand voor de infanterie. Het betekent dat het leger in vreedstijd langzaam in omvang wordt teruggebracht; ook wat betreft uitrusting en bewapening stagneert de ontwikkeling van de landmacht.

Zoals gemeld had soldaat Klaas Steendam de funtie van seiner. Hij zal dan ook het morse-alfabet hebben geleerd. Sinds 1904 was de Dienst der Draadloze Telegrafie opgericht. Maar daarnaast bleef het seinen nog lang bestaan. In 1907 werd zowel voor het seinen als voor de draadloze telegrafie het morsestelsel ingevoerd. In de jaren '20 deed de kortegolfverbinding zijn intrede. De foto hiernaast werd gemaakt bij het ontvangen van het eerste draadloze telegram van Hr.Ms. Hertog Hendrik (Foto NIMH)

De diensttijd is kort en op 10 augustus 1922, nog geen vijf maanden later, gaat soldaat Klaas Steendam, 19 jaar oud, met groot verlof. De dienst zit erop. Wel keert hij later terug voor herhalingsoefeningen. De eerste keer is van 10 tot 26 september 1925, om vervolgens nog eenmaal, in 1927, van 11 tot 27 augustus, terug te keren. In het boekje staat bij aantekeningen vermeld dat Klaas gehuwd is met Jantje Steendam-van Dijken. Dit huwelijk vond plaats in 1928.

Maar het boekje ging nog langer mee. Op 2 juni 1931 wordt de staat der uitgeleende goederen nogmaals beoordeeld, met als conclusie goed. Weer later in het boekje wordt vermeld dat op 8 oktober 1937 Klaas onder inlevering van alle spullen met uitzondering van genoemd boekje overgaat naar de aanvullingsreserve. Het zit erop. Klaas Steendam, lichting 1922, woonachtig te Middelstum, huisadres Heerestraat A 295 kan afzwaaien.

Hoewel? Behorend tot de aanvullingsreserves kan Klaas worden opgeroepen. 'Zoodra bij "Openbare kennisgeving" oproeping van het personeel der Aanvullinsreserve, behorende tot uw wapen en de boven vermelde lichting plaats vindt, zijt gij verplicht op den in die

kennisgeving vermelden opkomstdag in werkelijk dienst te komen en U te melden te" en dan staat met een stempel aangegeven: Bergen aan Zee, en daaronder "Station". Mocht het zover komen dan moet Klaas met de eerstereisgelegenheid op reis en zich direkt na aankomst melden. Aan alles is gedacht. Zo staat, opnieuw middels een stempel, aangegeven dat de reis naar Bergen aan Zee via Stavoren-Enkhuizen loopt, bij stremming van het verkeer over die plaatsen kan de route over Zwolle worden gekozen. Als vertrekpunt wordt, handgeschreven, Stedum genoemd en de reis dient per spoor plaats te vinden. Er zijn hiervoor ook vier bonnen in het boekje aanwezig om uitsluitend bij opkomst met spoed mee te reizen, de kosten van vervoer komen voor rijds rekening. Afgegeven door departement van oorlog en marine.

De foto van soldaat Klaas Steendam werd afgedrukt blijkens het stempel op de achterkant op 21 juni 1922 bij fotograaf J. & S. Steenmeyer, Zwanestraat hoek Oude Kijk in 't Jatstraat te Groningen. Hij is dan nog maar net in dienst, 19 jaar oud.

Informatie van mijn vader: "Opa Klaas was seiner en telefonist. Hij was één van de weinigen met een fiets erbij. De kazerne was aan de Hereweg. Hij ging naar dienst met een 'stropakje', een rieten koffertje met daarin oa een pyama. Anderen hadden alleen een stuk krantenpapier bij zich met daarin een stuk brood. Er is ook nog een platte soldatenkist geweest. Met nummers erop, maar waar die is gebleven? Volgens mijn vader bij zijn broer Henk.

In '39 was de mobilisatie, Klaas kreeg vrijstelling ivm klachten aan zijn maag, gedacht werd ook aan leverproblemen. Om dezelfde reden hoefde hij ook geen

putjes te graven langs de kant van de weg. Wel heeft hij wacht gelopen bij een dorsmachine."

Een dubbelhuwelijk in 1928

In Middelstum werd op dinsdag 23 juni 1903 in Middelstum een kindje geboren in het gezin van Pieter van Dijken en Frouwke Arkema, een dochter. Deze dochter kreeg de naam Jantje. Voor de zesde keer was moeder Frouwke Arkema in verwachting geweest en hadden zij en haar man Pieter van Dijken uitgekeken naar de geboorte. Nu was het dan zover, hun zesde kindje was geboren: opnieuw een meisje. Wie waren de ouders van deze Jantje?

Pieter van Dijken (zie foto links) was timmerman, een zoon van timmerman Hendrik van Dijken²⁴ en Hindrikje Homan. Pieter was de derde, hij werd geboren op 26 september 1863 te Stedum. Pieter groeide op in een gezin met zeven kinderen, waarin hij het nodige verdriet meemaakte. Hij was zes toen zijn broertje Hendrik overleed, elf toen zijn

vader overleed, dertien zijn zusje Hinderika en drieëntwintig zijn oudste zus Anna. Pieter heeft als timmerman bijgedragen aan belangrijke projecten in en rond Middelstum. Zo heeft hij, ruim dertig jaar oud, meegebouwd aan de toren van Toornwerd, samen met Coert Munk. Maar ook aan Mentheda zou hij hebben gebouwd, en aan de golden streek, de huidige burgemeester van Ankeweg. Toornwerd is nooit een zelfstandig kerkdorp geweest. De geestelijken van Middelstum bedienden ook de gelovigen van Toornwerd. Het smalle kerkpaadje door de graslanden naar Middelstum is nog aanwezig. Er was wel een begraafplaats voor de plaatselijke bevolking. Tot in het begin van de 19e eeuw stond op deze begraafplaats een kapel met een klokkenstoel. De kapel is in 1818 gesloopt. Pas in 1894 werd op dezelfde plaats de huidige toren gebouwd, naar een ontwerp van E. de Jonge. De klok uit 1622 is behouden gebleven. De toren heeft drie bouwlagen en is opgetrokken in eclectische stijl. In de noordoostgevel bevindt zich een steen met de tekst: 'gebouwd in den jare 1894, B.P. Goldhoorn, J.C. Duursema, W.M. Wolthuis, kerkvoogden, E. de Jonge, architect'.

Wanneer Pieter van Dijken in 1888 in het huwelijk treed, zijn er uit het gezin van Pieter van de zeven kinderen nog vier in leven. Ailke is nu de oudste, dan volgt Pieter, dan Derk en de jongste is Hindrik. En Hindrikje Homan kan als moeder erbij zijn. Op 14 mei 1888 is het dan zover. Pieter trouwt in Stedum met de uit Zeerijp afkomstige Frouwke Arkema (zie foto

²⁴ Zie over het voorgeslacht van Van Dijken het daarover verschenen manuscript. De oorsprong van de familie ligt in de kleine Harkstede, waar Hendrik Jans en Berentje Hendriks woonden.

rechts). Deze Frouwke Arkema is een dochter uit het gezin van Gerrit Jacobs Arkema en Hieke van Dam. Gerrit Jacobs werd geboren in Aalst in Noord Brabant. Hoe komt het dat hij daar werd geboren, terwijl hij uit een echt Groninger geslacht komt? De verklaring zal liggen in het beroep dat de vader van Gerrit Jacobs heeft, namelijk schipper. Ik veronderstel dan dat Gerrit onderweg geboren is. Wat zijn ouders per schip vervoerden, langs welke routes? Ik heb er nu geen idee van.

Hieke komt uit de Zeerijp. Gerrit en Hieke krijgen samen acht kinderen, met vijf meiden. Frouwke is de tweede in de rij. Wanneer Frouwke in 1888 huwt zijn al haar broers en zussen in leven. Haar oudste zus Jantje is dan al vijf jaar gehuwd, de anderen zullen later ook allemaal een man vinden. Of de ouders van Frouwke dan nog in leven zijn, weet ik niet.

Pieter van Dijken en Frouwke Arkema krijgen samen dus zeven dochters. De oudste is Hindrikje, genoemd naar de moeder van Pieter. De tweede is Hieke, genoemd naar de

moeder van Frouwke. De derde dochter heet Henderika, zij zal zijn vernoemd naar de vader van Pieter. Vanzelfsprekend wordt dan de vierde dochter vernoemd naar de vader van Frouwke. Zij krijgt de naam Gerritdina. Waarom Dina werd toegevoegd? De vijfde dochter krijgt de naam Ailke, wat de naam is van de zus van Pieter en van zijn oma Ailke Pieters Haak, de moeder van vaders kant. Dan wordt Jantje geboren. Zij werd mogelijk vernoemd naar Janna Leulfs Steenwijk, oma van moederszijde van Frouwke en gehuwd met Harm Jurjens van Dam. De jongste dochter krijgt de naam Martje, zij zal vernoemd zijn naar Mattje Aukus Blauwbroek, de oma van vaderszijde van Frouwke, gehuwd met Jacob Gerrits Arkema.

Frouwke, later genoemd opoe van Dijken-Arkema, overleed op 4 mei 1945, een dag voor de bevrijding. Op de foto boven zien we deze rijzige vrouw staan aan de Burchtstraat, voor het huis waar ze woonde.

Bovenstaande foto toont de zeven dochters van Pieter, waarbij als contrast op het bankje voor nog een jongetje zit. Is dat een buurjongetje, of is het een zoontje van één van deze vrouwen? Dan zou het een zoontje van Henderika geweest moeten zijn, zij huwde in 1920 als eerste. Dan zou Martje, de jongste zus op deze foto ongeveer 17 of 18 jaar moeten zijn, als het jongetje ongeveer 2 of 3 jaar is.

Op onderstaande foto staan dus Jantje van Dijken en haar zes zussen, alsook het buurjongetje. Vlnr: Jantje, Hieke, Dien, Hen, Aal, Riek en Martha.

Op vrijdag 4 mei 1928 trouwt Klaas Steendam, zoon van Hindrik Steendam, met Jantje van Dijken, één van de zeven dochters van Pieter van Dijken. Klaas is vijfentwintig jaar, zijn Jantje een jaar jonger. Volgens mijn vader is er wel ergens een officiële trouwfoto, verder weet hij niet veel van het huwelijk af. Het was een dubbelhuwelijk, want op dezelfde dag trouwden ook Jan Schultinga en Gerritdina, een zus van Jantje. Jan Schultinga kwam uit Pieterburen, Klaas uit Westerwijtwerd en de beide zussen uit de Burchtstraat, op de hoek met het Kerkpad. Volgens Martje, zijn jongste zus, die toen tien jaar was, gingen ze vervolgens lopend via het Kerkpad naar het gemeentehuis, en vervolgens naar de kerk. Martje zegt dat van Hulsteijn wel de predikant zal zijn geweest. Na die tijd was er dan misschien nog koffie, dat weet Martje niet meer zo goed²⁵. Pieter van Dijken bleef thuis, zat in de hoek, hij was niet meer zo goed ter been. Mogelijk was er sprake van parkinson, aldus mijn vader. Hij was 64 jaar toen zijn dochters Jantje en Gerritdina huwden.

Het gezelschap heeft vermoedelijk bestaan uit de beide bruidsparen, de ouders Steendam, van Dijken en Schultinga, en de broers en zussen, de vijf zussen van Jantje en Gerritdina, waarvan twee inmiddels waren gehuwd, een broer en twee zussen van Klaas Steendam, en volgens mijn vader was Jan Schultinga enig kind. Al met al was dit een gezelschap van 20 personen. Of er nog anderen bij waren?

Na het huwelijk begonnen zowel Klaas Steendam als Jan Schultinga beiden een bedrijf in de Heerestraat. Klaas werd kleermaker, Jan werd bakker.

²⁵ Mondelinge mededeling, via Martje telefonisch aan mijn vader gedaan, 23 juli 2007

Mijn vader kan zich meer herinneren van het huwelijk van Martje, een jongere zus van Klaas. Hij is samen met zijn oudere broer Henk daarbij geweest, en ook de neefjes van de Aikema's waren aanwezig. Het was in het begin van de oorlog, in de jaren 40. Er moet ook nog een foto zijn waarop hij staat samen met opa Hendrik

Na het huwelijk in 1928 werd op zondag 25 augustus 1929 Henk geboren. Daarop werd Jantje weer zwanger, maar dat verliep dit keer niet zonder complicaties. Want in april 1931 kreeg ze last van haar blindedarm en moest geopereerd worden, terwijl ze ondertussen zwanger was. Ze ging naar het AZG, de operatie verliep goed en op dinsdag 22 september

1931 werd weer een zoon geboren, die de naam Pieter kreeg. Hij zou later mijn vader worden. Daarna kwam Rienk, geboren op vrijdag 4 januari 1935. In 1939 zouden er opnamen van Concordia gemaakt worden in Hilversum. Klaas had er graag heen gewild, maar omdat Jantje opnieuw zwanger was kon hij niet weg. Het verhaal wil dat hij bij een buurman, een smid, een paar deuren verderop, aan het luisteren was naar de radio-uitzending, terwijl ondertussen de baby werd geboren: een meisje, ze kreeg de naam Frouk, geboren, op maandag 17 april 1939. Korte tijd later werd het opnieuw spannend, tijdens de eerste oorlogsdagen. De kleine Frouk kreeg hersenvliesontsteking. Ze moest met de auto naar Groningen, via omwegen omdat sommige bruggen opgeblazen waren. Daar werd ze behandeld in het ziekenhuis, mijn vader denkt het academisch. Aangifte van de geboortes werd gedaan op het gemeentehuis. Dat zag er in 1927 zo uit, zie foto hierna.

Mijn vader heeft ook Sikke Harm Steendam nog gekend, een oom van Klaas Steendam. Deze Sikke Harm werd 99 jaar. Hij woonde eerst in Loppersum, later in het Menno Lutterhuis aan de Paterswoldse weg. Hij was erg doof. Hij zou ooit de uitspraak hebben gedaan: ik heb nu al 30 jaar AOW en ik heb er nooit een dubbeltje voor betaald! Hij had vroeger een manufacturenzaak, was ook kleermaker. Ooit heeft hij een vlaamse reus van mijn vader gekocht, voor 17,50 gulden, of 7,5 gulden, dat weet mijn vader niet meer precies. Het konijn werd door mijn vader (ongeveer 14 jaar) naar Loppersum gebracht, om daar in een pan te verdwijnen! Samen met broer Henk had mijn vader konijnenhokken achter het huis. Soms mopperde vader Klaas Steendam: jullie moeten het hok schoonmaken en schoon stro halen. Ook gingen ze wel met de konijnen naar een keuring. Vroeger kwam de tandarts uit Bedum zitting houden in Middelstum. Mijn vader was eens ongeveer 20 jaar, er werd wat getrokken en 's nachts ging het erg bloeden. Oma zette de kachel aan, in een stoel in de kamer werd de ochtend afgewacht, waarop bij de huisarts een spuitje werd gehaald. Hij heeft met Concordia meegedaan van 1919 tm 1941. Toen kreeg hij een kunstgebit en kon niet meer blazen.

Er werden vier kinderen geboren in het gezin van Klaas en Jantje. Hendrik was de oudste, hij werd geboren op zondag 25 augustus 1929. De tweede was Pieter, geboren op dinsdag 22 september 1931. Daarna kwam Rienk, geboren op vrijdag 4 januari 1935. En tenslotte werd Frouk geboren, op maandag 17 april 1939 in Middelstum. Aangifte moest gedaan worden op het gemeentehuis. Dat zag er in 1927 zo uit:

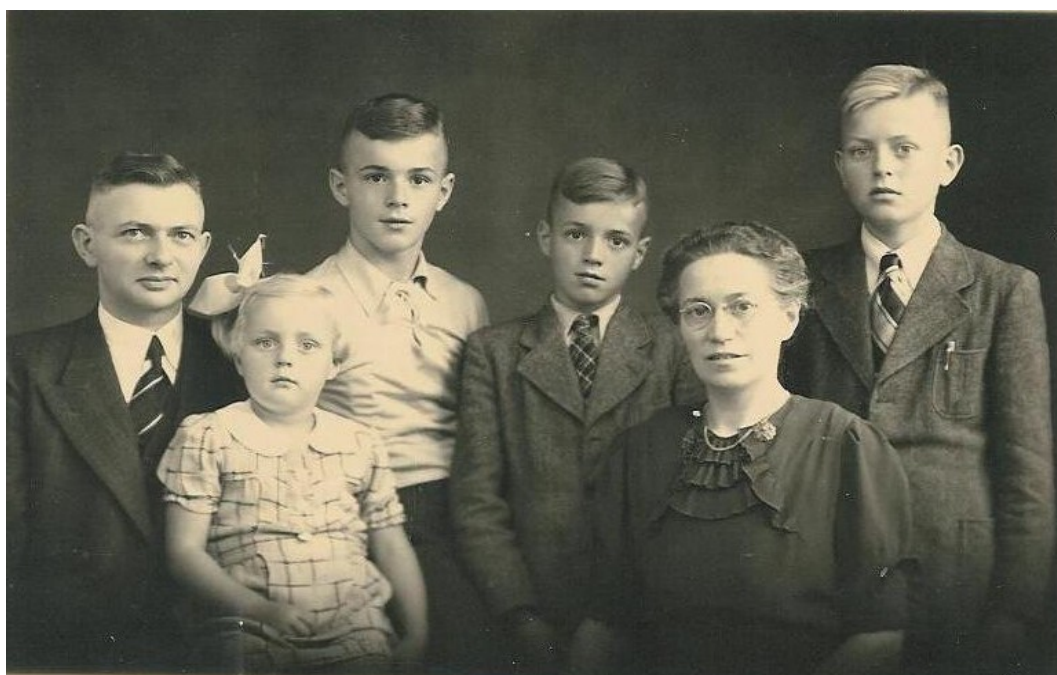
Een ander leuk plaatje uit Middelstum is

En een gezinsfoto, met vlnr: Klaas Steendam, Frouk, Rienk, Piet, Jantje van Dijken en Henk.

Heerestraat en de verbouwing van 1934

Met een gele Gadobus gingen we naar Middelstum. Door onze moeder werden mijn broer Klaas en ik naar de bushalte gebracht, lopend via de Gratamastraat en de Molukkenstraat naar de halte aan de Bedumerweg. Nadat de buschauffeur nog even was ingesproken waar we precies in Middelstum moesten uitstappen, vertrok de bus. Voor ons 'stadjers' die vrijwel nooit met de bus gingen was het een echte reis, via plaatsen als Zuidwolde en Onderdendam naar Middelstum. Bij de halte midden in het dorp stond oma dan al bij de bushalte, en samen met haar liepen we naar het huis aan de Hereweg in Middelstum. In mijn ogen was het een voornaam huis, centraal gelegen in het dorp. Naast het huis groeide rabarber, en achterom kon je via het kolenhok naar binnen. Voor was de deftige ingang, een belletje gaf aan dat de deur openging. Want behalve een huis was het ook een winkel, direct rechts was de toonbank waarachter opa stond met achter zich de rollen stof. Hij was kleermaker van beroep. In dat huis werd mijn vader geboren, had daar zijn jeugd doorgebracht, in Middelstum op school gezeten. Wie was mijn opa Klaas Steendam, hoe was hij in dat mooie huis aan de Heerestraat terechtgekomen?

Het huis aan de Heerestraat nummer drie stond min of meer op een kruispunt. In het verlengde van de Heerestraat was de Burchtstraat, met daaraan de gereformeerde kerk. Tegenover het huis was Colpende (heette dat toen ook al zo) de weg naar ... En de andere kant op, het dorp in, lag de Grachtstraat, langs het terrein van Asinga. Tussen 1876 en 1877

kreeg de Bijzondere school voor christelijk Onderwijs daar haar nieuwe onderkomen. Onderstaande foto is van nog oudere datum, er is dan nog geen hek voor het huis rechts.

Wanneer het huis Heerestraat 3 werd gebouwd is mij niet bekend. Op een plattegrond van Middelstum die die de situatie in 1867 weergeeft is het betreffende perceel nog niet bebouwd. Het huis is dus na 1867 gebouwd. Uiteraard staat op de door gemeentearchitect Veenstra vervaardigde plattegrond uit 1934 het huis wel weergegeven, overigens is het hoekpand dan ook nog aanwezig. In dat hoekpand was de bakkerij annex elektrische malerij van van Wessel Steendam gevestigd. Waar de bakkerij stond is nu een plantsoen. Wanneer is dat pand gesloopt?

Bouwvergunning 281

Het huis aan de Heerestraat werd vermoedelijk in 1928 gekocht en na het huwelijk betrokken. De vorige bewoonster is mogelijk een Mej. A. Woudsma. Op 6 juli 1934 geeft de wethouder namens B&W de schriftelijk vergunning voor de verbouw van 'Uwe woning en kleermakerij, gelegen te Middelstum aan de Heerestraat, plaatselijk gemerkt Wijk A. no. 295'. Zoals ook in de aanvraag vermeld is de kadastrale aanduiding van het perceel Sectie A, no 1651. De verbouw zal moeten plaatsvinden 'op de wijze als in het verzoek en overgelegde tekening is aangegeven'. Men dient zich te houden aan de bepalingen der bouwverordening, en de gemeente-opzichter moet tijdig bericht krijgen over de start van de werkzaamheden. De bouwvergunning no 281 is binnen, de bouw kan beginnen.

Voor de verbouw heeft aannemer S.A. Veenstra een raming gemaakt van de kosten. Deze worden begroot op 930 gulden. De verkoop van een andere woning kan mogelijk een indruk geven van de hoogte van dit bedrag. In 1934 wordt de huurwoning voor onderwijzers, de voormalige directeurswoning van de zuivelfabriek (Trekweg 193) verkocht voor 2450 gulden. Er wordt een verdieping bovenop de bestaande gebouwd. Het gaat om een hoogte van 2.50 voor de zoldervertrekken. De rookleidingen zijn vervaardigd van '½ steen met elk een ijzeren veegluik 20 x 30 cm'. De buitenmuren worden hoger opgetrokken, deze hebben een dikte van 22 cm. De gebruikte steen is 1^e [klas] rood (Gron). Het is een forse verbouwing, hoewel .. In de aanvraag staat dat Klaas Steendam voornemens is 'zijn perceel eenigzins te laten verbouwen'. Het is klaar, de foto kan worden gemaakt.

In 1941 kon Klaas Steendam het huis niet meer goed betalen. Daarop heeft opa Hendrik het huis aan de Heerestraat gekocht, en moest Klaas huur aan zijn vader betalen. Is dat een deel van de verklaring waarom Hendrik na de oorlog fl 3.900 gulden inleverde bij de bank? De reden dat Klaas minder inkomsten had, had ook te maken met ziekte. Zowel in 1941 als in 1946 moest hij tweemaal een rustkuur van zes weken volgen, waarbij men dacht dat hij last van zijn lever had. Later bleek het om de twaalfvingerige darm te gaan, aldus mijn vader.

Later hebben Klaas en Jantje nog gewoond aan de Hippolytuslaan of gela manningalaan in Middelstum, om vervolgens, ik dacht in 1980, te verhuizen naar de Nobellaan in Assen.

19... Heerestraat 3 (was eerst A295)

19 gela manningalana

1972 – 1981 Nobellaan Assen

1981 – 1989 Arendshorst, Assen

1989 – 1991 Verpleeghuis "De Vierackers" te Assen

De Heerestraat in 1927, met rechts nummer 3. Deze foto is afkomstig uit Middelstum, p. 120.

Melkboer Schuil en echtgenote bij hun melkkar in de Heerestraat in 1931. De dame met de kan is mevr. Van der Beek-Koster. Zij woonde tegenover Klaas Steendam boven de kledingzaak van van der Beek. (Middelstum, 121)

Zo werd het uiteindelijk, vele jaren later. De bovenste foto is genomen op oudejaarsdag 1958, de foto daaronder op nieuwjaarsdag. De auto was van Rienk, het is een BMW Isetta 600, waarbij de volledige voorkant open kan (zie inzet).

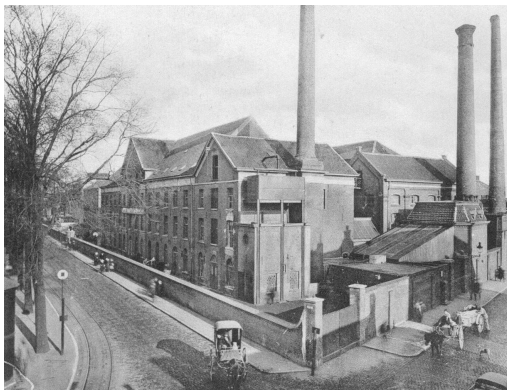

Kleermaker van beroep, net als vader Hendrik

De 'knaapjes' hangen nog steeds in mijn kledingkast. Pas later leerde ik dat een ander veelgebruikt woord hiervoor was 'kledinghanger' of 'kleerhanger'. De knaapjes waren van hout, stevig door de driehoeksvorm. Over de onderste dwarse spijl hing de pantalon, over het knaapje het colbertjasje. En in het bovenste driehoekje stond: K. Steendam. Kleding, tel 111 Middelstum. Opa was kleermaker, en hij had knaapjes met zijn naam erop.

Op de geboortakte van Klaas Steendam werd van Hendrik Steendam gezegd dat hij 'van beroep kleermaker' was. Over het vak wat Hendrik uitoefende gaf zijn kleinzoon, Pieter Steendam, de volgende aanvullende informatie: "Opa Hendrik was eerst knecht bij Sikke-oom (broer van Klaas) in Spijk, daarna heeft hij gewerkt in Ulrum; in 1898 werd hij meesterknecht in Middelstum, in het huis waarin ik geboren ben. De kleermaker was overleden en een paar dames waren eigenaar, volgens mijn tante. Omstreeks maart 1902 trouwde opa Hendrik en gingen wonen op de hoek van de Burchtstraat en het Kerkpad te Middelstum. Even later, omstreeks 1903/04 verhuisde hij naar Westerwijtwerd, deed daar ook wat manufaturen-verkoop bij, en heeft daar tot 1942 gewoond. Zijn zoon Klaas heeft het vak geleerd bij zijn vader."

Klaas had het vak van kleermaker geleerd van vader Hendrik. Zie het vorige hoofdstuk. In zijn verbouwde huis aan de Herestraat in Middelstum had hij rechts zijn vitrine, met daarachter de verkoop, zogezegd een winkel aan huis.

In het kader van zijn beroep werd ook een excursie georganiseerd. In 1937 ging Klaas Steendam met anderen uit het noorden op reis naar Tilburg, om daar op bezoek te gaan bij de belangrijkste leverancier van zijn wollen stoffen, de fabriek van Mutsaerts²⁶ in Tilburg. Het is een grote fabriek, waarin meerdere generaties van de familie Mutsaerts hebben gewerkt. Op de foto hiernaast staat de fabriek in Tilburg afgebeeld. Het zal een boeiende onderneming zijn geweest, de reis maar ook het bezoeken van zo'n grote fabriek. Er werd blijkens het onderschrift bij de herinneringsfoto de nodige tijd voor uitgetrokken voor de excursie, namelijk twee dagen, 21 en 22 juli 1937. Ter gelegenheid van de excursie werd een foto gemaakt, waarop staand

26

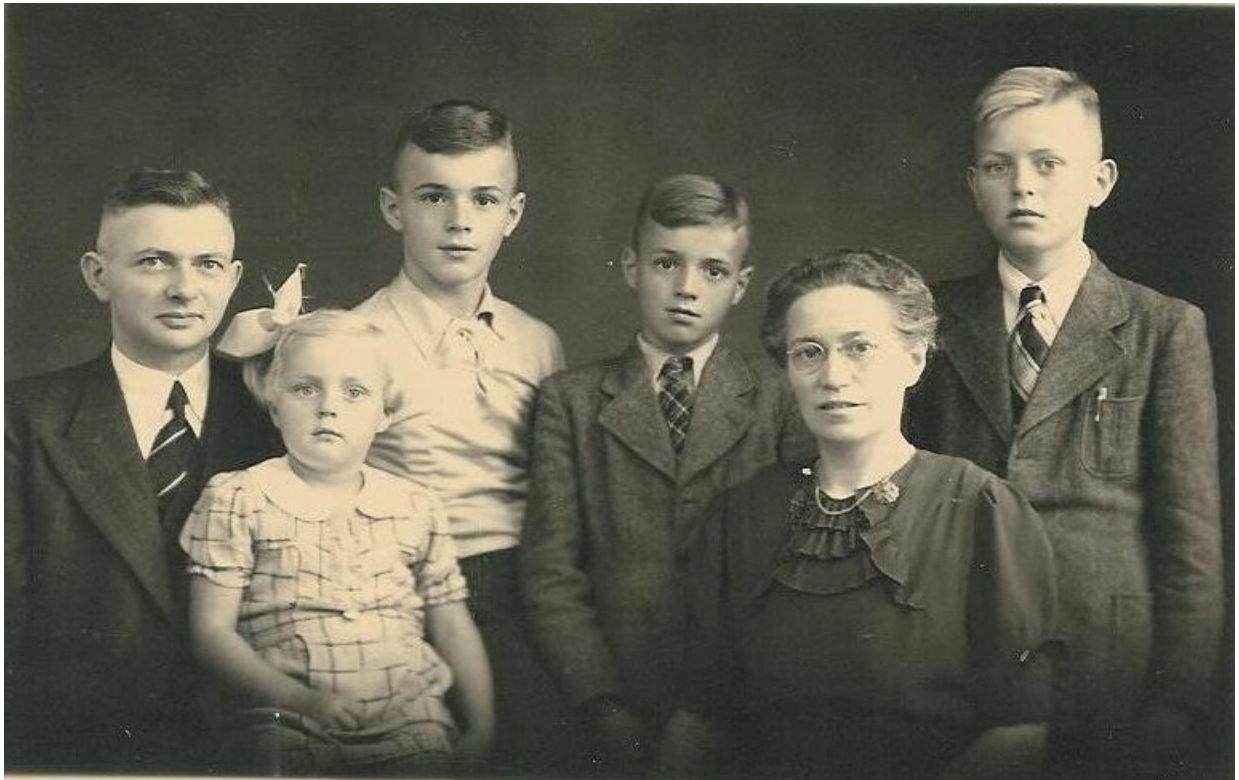
L. Langeweg, Het geslacht Mutsaerts te Tilburg, 1450 - 1960 (Tilburg, z.j.)

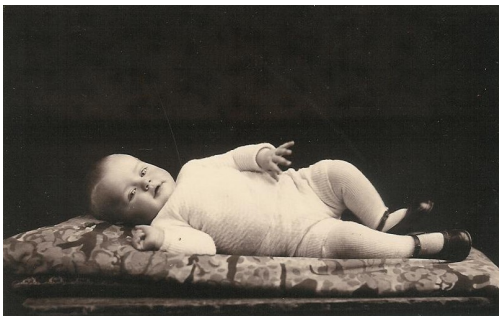
"Mutsaerts", in: Nederland's Patriciaat, 52 (1966) p. 304 - 331.

uiterst rechts Klaas staat. Hij is dan 34 jaar oud. Het origineel van deze foto is in het bezit van mijn vader.

Geboorte van de vier kinderen van Klaas en Jantje

VIII-b Pieter (Piet) Steendam is geboren op dinsdag 22 september 1931 in Middelstum, zoon van [Klaas Steendam](#) en Jantje van Dijken.

Bij deze foto staat in het album bijgeschreven dat Sientje Wolter hier past op Piet, de foto zal omstreeks 1934 gemaakt zijn.

Deze foto is van Piet (17) en Rienk (13).

Notitie bij Piet: Hij vertelde dat er in de oorlog ook joden uit Middelstum werden weggevoerd, oa. leden van de familie Ekstein, Goline en Hartog en van de familie Haren een zekere Bert Gerhard ("een knappe jongen"), uit 1925. Zie voor verdere gegevens het oorlogsgravenregister:

Er heeft blijkbaar ook een [klachtpocedure](#) van Rienk Steendam gelopen tegen het ND:

En een [ingezonden](#) van Henk Steendam

Jac van der Klei, Dat lieve goeie Steendam

Met de bugel muziek maken met Concordia

Klaas Steendam heeft met Concordia meegedaan van 1919 tot en met 1941. Toen kreeg hij een kunstgebit en kon niet meer blazen. Er is een mooie website over Concordia, waar ook de mooie foto hieronder vandaan komt²⁷. Eendrachtige samenwerking bewerkstelligde de oprichting van een (blaas)muziekgezelschap op 3 april 1919. Heel treffend werd aan haar de naam gegeven: Concordia (eendracht). Enige van haar vele hoogtepunten: 1930: Concordia neemt op 16 april deel aan het defilé ter ere van de verjaardag van Kon. Wilhelmina. 1965, '66 en '67: Er worden le prijzen gehaald in de Superieure Ere afdeling. 1967: Kerkrade. 1966: Op de toogdag van de N.F.C.M. te Haarlem wordt de hoogste Eer behaald. En zo tussendoor gaf en geeft Concordia opluistering bij vele activiteiten in Middelstum.

1933, chr. muziekvereniging „Concordia“

Bovenste rij, vlnr: Harm Triesenberg, Piet Kruizinga, Jan Bos, Albert Brons, Menno Bosman, Abel J. v. Maar, Jan Jager, Harm Koning, Tebbe Koning, Germt Veldman.

Tweede rij: M. Hammingh (dirigent), Willem Amuling, Berend Kuipers, Jacobus Frieling, Krijn Blaak, Piet Kruizinga, Berend Werkman, Jan Kolstein, Jan Schultinga, Geert v.d. Beek, Dirk Koning, Freerk Bolhuis, Willem Broesder.

Derde rij: Willem Bouwsema, Henderikus Koster, Albert Smit, Klaas Steendam, Klaas Bosma, Stijnko Wiltjer, Hendrik Bouwsema, Hilbrand Venema, Jacob Bosma, Willem Wiltjer, Hendrik Kuipers.

(bovenstaande tekst uit 125 jaar Christelijk Onderwijs Middelstum, 65).

²⁷ <http://www.muziekverenigingconcordia.nl/web/index.html>

Eindelijk brak dan de dag aan waar we al weken ja zelfs de laatste maanden al hadden op gewacht, dat het bericht binnenkwam, dat we voor een radioconcert voor de N.C.R.V. microfoon waren geplaatst op Maandag 17 April [1939] n.m. 8.15 – 9.00 uur. Maar nu was het vraag hoe men zou reizen naar Hilversum. Er werd aan verschillende autobusdienstondernemers gevraagd de uiterste prijs voor dezen reis met een bus van 40 personen. Maar daar de meesten veel te duur waren, en het meerendeels der leden ook liever per spoor wilden reizen, werd dan ook besloten om met de bus naar 't hoofdstation en dan verder met de trein te reizen. Met de dieseltrein van kwart over drie zijn we uit Groningen vertrokken en kwamen ongeveer om kwart over vijf te Hilversum. Nadat we allen eerst Hilversum wat hadden bekeken, waren we om ruim zeven uur weer in de hulpstudio aanwezig, om eerst proef te spelen of alles goed door kwam. Nadat de opstelling van het corps enigszins gewijzigd werd, hebben we vanaf 8.15 – 9.00 de volgende nummers voor de radio gespeeld. Headfast en True, marsch, de fantasie Heureuse Presage, de parychase, Naher mein Gott zu Dir, de ouverture Pathetique en de Horentiner Marsch. Over it radioconcert kunnen we uiterst tevreden over zijn, daar alle nummers zeer goed zijn uitgevoerd. Van verschillende luisteraars hebben we dan ook brieven en briefkaarten ontvangen, die vol lof waren over de zeer mooie uitvoering van dit concert. De fam. Wed. Ubbens schonk aan onze vereeniging bij deze gelegenheid de nog niet uitbetaalde rentelooze aandeelen als blijk van meeleven en voor de hooge onderscheiding die ons corps door dit radioconcert was te beurt gevallen. Dit jaar zijn de volgende muzieknummers aangeschaft: Parhase, Naher mein Gott zu Dir, de ouverture Pathetique, de ouverture Romantique, de Festmarsch, de Plamberole marsch en de marsch Officier of tho day. In het afgelopen jaar hebben we tweemaal een serenade gebracht aan mensen die 60 jaar waren getrouwd, n.l. bij D. Woldring en echtgenoot te Middelstum en bij J. Kolstein en echtge. Te Westerwijtwerd. Nogmaals zijn we in het afgelopen jaar naar het festival geweest, die ook dezen keer te Slochteren werd gehouden, waar we als solonummer hebben gespeeld de ouverture Astrid van A.L. Doyen.

J. Bos secr.

Dit moet een foto van het muziekkorps zijn, Klaas Steendam loopt dan links op de foto achter de grote trom, met een bugel. De foto annex ansichtkaart werd gemaakt of afgedrukt door G.J. Venhuis, fotograaf, Kortinglaan 18a in Groningen, zo staat op de achterkant te lezen.

En nog een andere foto van het muziekkorps Concordia, opgericht in 1919, zoals ook te lezen valt op het vaandel. Klaas Steendam loopt weer op dezelfde plek? Deze foto, die uitgevoerd werd als ansichtkaart, heeft op de achterkant het stempel van W.F. Pastoor.

Overlijden van opa Klaas in 1938

Het graf van Klaas Steendam en Martje Dijkhuis is te vinden op de begraafplaats in Spijk. Ook het graf van zijn oudste broer, Sikke Steendam en zijn eerste vrouw, Elizabeth Wester, is te vinden op deze begraafplaats. Waar ligt zijn tweede vrouw begraven, Ludiena Ekes? Mogelijk bij haar eerste man, Harmannus Meijer? Ook de dochter van broer Sikke, Aaltje Steendam gehuwd met Pieter Pothof, ligt daar begraven, net als haar broer Harm, die in leven gehuwd was met Trientje Idema. Maar ook Abeltje, een dochter van Klaas en Martje, die gehuwd was met Klaas de Haan is hier te vinden, evenals het graf van hun zoon Klaas de Haan, die overleed op 12.11.1918 (geen geboortedatum, doodgeboren?). Tenslotte ligt daar begraven een Sikko Hendrik Steendam, geboren 20.11.1897 en overleden 12.11.1984 ligt daar begraven. Hij was gehuwd met Grietje Bruggeman, geb 30 mei 1901 en overleden 29 juli

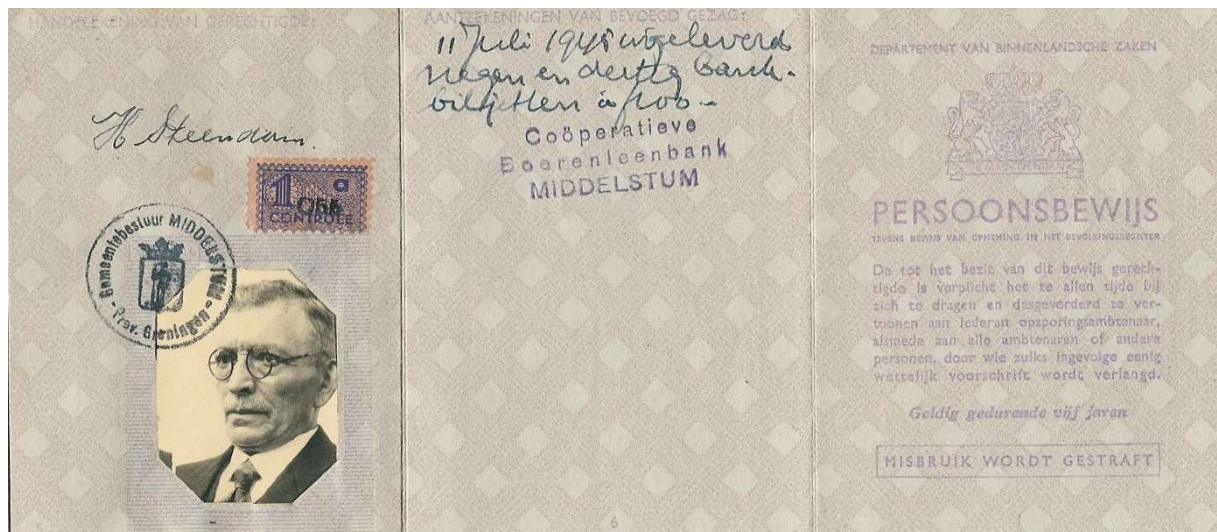
1974. [nazien in ander boek.] Een boeiende site is www.uitvaartspijk.nl . Een andere mooie site is www.spijk-gr.tmfweb.nl

Klaas heeft samen met Martje kinderen, kleinkinderen en achterkleinkinderen gekregen. Er is een prachtige foto waarop zij samen met vertegenwoordigers uit dit grote nageslacht zijn vereeuwigd. Vier generaties, met tweemaal twee dezelfde namen. Links zien we vanuit het midden gezien Klaas, zoon Hendrik, kleinzoon Klaas en achterkleinzoon Henk. Aan de rechterkant vanuit het midden staan op de foto Martje, haar oudste dochter Abeltje, dan kleindochter Martje en tenslotte achterkleindochter Abeltje.

Oorlogsjaren en de dood van buurman Wessel Steendam

In de oorlog moest iedereen een pasje hebben. Zo ook Hendrik Steendam, volgens zijn persoonsbewijs geboren op 21 augustus 1873, van beroep kleermaker en gehuwd met R.E. Pastoor. Het persoonsbewijs, uitgegeven door het departement van Binnenlandse zaken, werd Hendrik verstrekt door B. Smit op 28 november 1941. Dit persoonsbewijs diende tevens als bewijs van opneming in het bevolkingsregister. De geldigheid was vijf jaar en je moest dit persoonsbewijs altijd bij je hebben: 'De tot het bezit van dit bewijs gerechtigde is verplicht het te allen tijde bij zich te dragen en desgevorderd te vertoonen aan iederen opsporingsambtenaar, alsmede aan alle ambtenaren of andere personen, door wie zulks ingevolge eenig wettelijk voorschrift wordt verlangd'. En uiteraard was, om misbruik te voorkomen, het persoonsbewijs voorzien van een vingerafdruk. Van Hendrik dus.

NR. M 38 / N ^o 001557	NR. M 38 / N ^o 001557	NR. M 38 / N ^o 001557
Geboorteplaats: Steendam	Geboorteplaats: MIDDELSTUM C 41	Geboorteplaats: MIDDELSTUM C 41
Geboortedatum: 21 Augustus 1873	Geboortedatum: 5 Jan 42	Geboortedatum: 21 Feb 46
Geboortenaam: Hendrik	Geboortenaam: Hendrik	Geboortenaam: Hendrik
Geboortegemeente: Bierum Gr	Geboortegemeente: Bierum Gr	Geboortegemeente: Bierum Gr
Nationaliteit: NEDERLANDER	Nationaliteit: NEDERLANDER	Nationaliteit: NEDERLANDER
Geboortetijd: Pastoor, R.E.	Geboortetijd: Pastoor, R.E.	Geboortetijd: Pastoor, R.E.
Geboortetijd: Kleermaker (h)	Geboortetijd: Kleermaker (h)	Geboortetijd: Kleermaker (h)
Vrijgegeven op: 28 November 1941	Vrijgegeven op: 28 November 1941	Vrijgegeven op: 28 November 1941
Door: B. Smit	Door: B. Smit	Door: B. Smit
SIGNALEMENT: MAN / ☒ Kenmerken: AFDRUK RECHTSHANDVINGER PERSOONSBEWIJS		

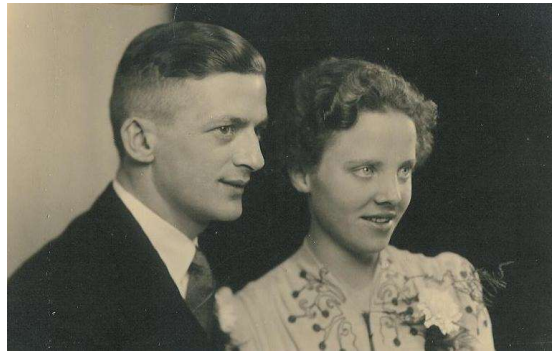
Op de achterzijde van dit persoonsbewijs was gelegenheid voor "aantekeningen van het bevoegd gezag". Bij Hendrik staat daar geschreven dat op 11 juli 1945, dus na afloop van de oorlog, door hem werden 'ingeleverd negen en dertig bankbiljetten in f 100,-' . Met daaronder een stempel van de Coöperatieve Boerenleenbank Middelstum. Met andere woorden, Hendrik leverde na de oorlog bijna vierduizend gulden (!) aan kontanten in bij de bank. Later wordt nogmaals het persoonsbewijs gestempeld, op 21 februari 1946.

Ook Rientsje Elizabeth, de vrouw van Hendrik, had op dezelfde dag haar persoonsbewijs gekregen. En op dezelfde twee data een extra stempel gekregen, namelijk op 5 januari 1942 en op 21 februari 1946.

NR. M 38	Nº 001245	NR. M 38	Nº 001245	NR. M 38	Nº 001245
Pastoor		MIDDELSTUM C 41			
Rienstje Elizabeth		5Jan42 A 224			
28 Februari 1875		21Feb46 A 71			
't Zandt Gr					
NEDERLANDER					
Steendam, H					
Londer					
20 November 1941					
MIDDELSTUM					
T. Smit					
		SIGNALLEMENT: Vrouw			
		Karakterken:			
		AFDRUK RECHTERWIEVINGER			
		PERSOONSBEWIJS			

In de Heerestraat woonde nog een Steendam, hier te zien op onderstaande foto uit 1936. Het is bakker Wessel Steendam, die in de Tweede Wereldoorlog werd vermoord op 11 februari 1944. Wessel is een zoon van Derk Steendam, een zoon van Sikke Hendriks Steendam, een broer van Klaas Hendriks Steendam, de grootvader weer van Klaas Steendam van Heerestraat 3. Klaas en Wessel zijn dus achterneven van elkaar. (Middelstum, 121)

Dood van Wessel Steendam

Onderstaande tekst is afkomstig uit 'Gif laten wij niet voortbestaan', **Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945**, door Marnix Croes & Peter Tammes, promotieversie 02-01-2004, pag 167-168

"Een van de manieren waarop Haase tot dan toe nog enigszins controle op zijn ondergeschikten had weten uit te oefenen, was de afgifte van Fahrbefehle. Vanwege het algemene benzinegebrek moest Haase schriftelijk toestemming geven voor elk gebruik van de auto's waarover de Außenstelle beschikte. Lehnhoff vond nu echter een uitweg: hij gebruikte dezelfde Fahrbefehle voor meerdere acties, of hij vervalste ze met behulp van stempels die hij had buitgemaakt op de illegaliteit.³⁷⁴ Knorr, die schijnbaar een soort vrijbrief had bij de Sipo in Nederland, trok zich nog minder van Haase aan en tekende de Fahrbefehle eenvoudigweg zelf³⁷⁵ – de chauffeurs namen hier blijkbaar genoegen mee.

Een dergelijke handelwijze was echter niet voor alle medewerkers van de Groningse Außenstelle weggelegd. De meesten die eigenmachtig tot actie wilden overgaan moesten inventievere wegen bewandelen om aan vervoer te komen. Nadat de op de Außenstelle populaire Untersturmführer en Kriminalsekretär Wilhelm Lüdeke bij een schietpartij in Middelstum eind februari 1944 zwaar gewond was geraakt, spoorden de Duitse Sipo-medewerkers hun aan de Außenstelle verbonden Nederlandse collegae aan om zelfstandig represaillemaatregelen te nemen. 'De Duitsers [...] verweten [ons] dat wij nooit eens zelf wraak durfden nemen op de terroristen.'³⁷⁶ Na het neerschieten van Lüdeke kwam dat verwijt hard aan: J.A.V., E.C.D. en H.B. besloten daarom in actie te komen. Om met de woorden van H.B. te spreken: 'het was de bedoeling, dat uit represaille enige mensen, die politiek als anti-Duits bekend stonden, zouden worden omgelegd.'

³⁷⁷ H.B. zou schieten, zo werd afgesproken. Het probleem was nu nog het vervoer: hoe zouden ze een auto kunnen bemachtigen? Haase om een Fahrbefehl vragen was niet aan

de orde, men wilde de Außenstellenleiter er juist buiten houden want die zou er toch niet akkoord mee gaan. J.A.V. toog daarom naar Hans Mowinski, het hoofd van de Fahrbereitschaft, en vroeg hem zonder Fahrbefehl een auto ter beschikking te stellen. Mowinski weigerde.³⁷⁸ J.A.V. probeerde het vervolgens op een andere manier en gaf rechtstreeks aan H.v.d.S., chauffeur bij de Sipo in Groningen, opdracht om mee te gaan. Maar ook H.v.d.S. weigerde.³⁷⁹ Wat nu? J.A.V. kreeg een goede inval en belde een kennis, K. genaamd. Die had immers een auto! Nu alleen nog wat benzine. Van wie J.A.V. die kreeg, kon hij zich na de oorlog niet meer precies herinneren, maar het was iemand op de Außenstelle – waarschijnlijk Mowinski. Een bevel van Haase had J.A.V. hiervoor niet nodig: 'de collegialiteit was wel zo groot dat dergelijke kleinigheden onderling zonder inmenging van chefs geregeld konden worden.'³⁸⁰ Zo toog men op weg. Op het laatste moment had J.A.V. ook nog de hem bekende NSB-er Th.v.S., die als Sanitäter bij de Wehrmacht werkte, gebeld om te vragen of deze soms meewilde. Die wilde dat wel.

Eenmaal aangekomen in Middelstum bleek de voorkeur uit te gaan naar het liquideren van geestelijken, het liefst gereformeerden. Met zakdoeken voor het gezicht geknoopt om herkenning te voorkomen, werd er door het gezelschap eerst bij een gereformeerde dominee aangebeld. De man deed open, maar er klonken geen schoten. Bij nader inzien werd hij te oud gevonden. Dan maar een ouderling? De dominee verwees hen desgevraagd naar de plaatselijke bakker Steendam, ouderling van de Gereformeerde Kerk. Weer ging een deur open en opnieuw klonken er geen schoten. Ook Steendam werd door het gezelschap niet geschikt gevonden: onvoldoende 'anti'. De bakker werd vervolgens meegenomen om als gids in het dorp te dienen. Speurend naar geschikte Todeskandidaten kwam het gezelschap vervolgens bij de hervormde predikant en daarna nog bij een onderwijzer. Maar ook dezen twee waren onvoldoende 'anti' en werden daarmee ongeschikt geacht. Wat nu? Ze waren toch niet voor niets gekomen? En hoe konden ze hun Duitse collegae onder ogen komen zonder dat er doden waren gevallen? Terwijl H.B. en E.C.D. aan het overleggen waren wat ze nu met Steendam zouden doen, nam J.A.V. de gelegenheid te baat om hem even apart te nemen en te doen waarvoor ze gekomen waren: hij schoot de man dood. Het ontzielde lichaam werd vervolgens in een kanaal geworpen.³⁸¹

372. Het gaat hier om T. Pannekoek. Zie paragraaf 6.2.7.

373. Pv. 25-8-1945. MvJ, CABR: 378, bundel 3.

374. Verklaring H.B., pv. 18-8-1950. MvJ, CABR: 183, bundel 2; verklaring H. Grosz, pv. 5-9-1950. Ibidem.

375. Verklaring K.C.F. Pv. van de openbare terechtzitting inzake het proces tegen B.G. Haase voor het Bijzonder Gerechtshof te Leeuwarden (2e Kamer te Groningen), 15-6-1948. Ibidem, bundel 1. Verklaring H. Schäper (20-8-1949). Ibidem.

376. Verklaring H.B., pv. 15-10-1945. MvJ, CABR: 207, 3.

377. Ibidem.

378. Verklaring H. Mowinski, pv. 27-7-1950. MvJ, CABR: 183, bundel 2.

379. Verklaring H.v.d.S., pv. 19-3-1947. MvJ, CABR: 207, 3.

380. Verklaring J.A.V., pv. 19-3-1947. Ibidem.

381. De reconstructie is op meerdere verklaringen van verschillende betrokkenen gebaseerd. Zie pv. 15-10-1945, 14-11-1945, 3-12-1945 en 19-3-1947. MvJ, CABR: 207, 3.

Naam etc.: Steendam, Wessel Herengast 1294 Middelstum
Geboren: 27-9-00 te Middelstum Kerk: G. Politiek: A.R.
99

Verzetsgroep: IP Troww-PO Bakker C
Verzetswerk: Individ. verzet; (repressaille vuurgewicht
SD-geh. bootjes, waarbij SP'er gewond?) geleune
verspreider „Trouw“ Bezoek slachtoffer in
surv. Chmole

Contactpersonen: IP
Schuilnamen: Repr.

Verzetsrapp. ingel. dd. : bij:
Naam genoemd in rapp.: op bladzijde:
Gearresteerd op : door:
Gevangen gezeten in :
Bevrijd op : uit : door:
Overleden op: 12-2-44 door: als repressaille gefus te: Middelstum
Begraven op : te :
Ingeschreven bij de Stichting 40/45:
Lid G.O.I.W. geweest: Ja / Neen Hillema Juliana van Bedum
Nu lid van: N.F.R. / Expogé / Verenigd Verzet Mevr. Steendam Beersma Heerster A. 129
Middelstum z.o.z.

Wessel Steendam
Geb. 27-9-1900
Gefusilleerd 12-2-1944
Middelstum
(Individueel verzet)

De bevrijding en de brug te Westerwijtwerd

In de oorlogstijd werd ook Westerwijtwerd getroffen. Volgens mijn vader heeft aan het begin van de oorlog opa Hendrik onder de keukentafel gezeten toen alle ruiten in verband met een ontploffing aan diggelen gingen. Volgens het boek Middelstum werden in april 1945 de inwoners van Westerwijtwerd opnieuw opgeschrikt. Want de wegtrekkende Duitsers hadden hun brug opgeblazen. De ramen en daken van de omliggende huizen en boerderijen raakten zwaar beschadigd. Zo ook de boerderij waarin Hendrik gewoond had. Vermoedelijk liggen de ruiten aan diggelen, het dak is beschadigd. Maar Hendrik woont dan al sinds 1941 in Middelstum, eerst aan de ... weg, en sinds 1946 aan Delleweg 3. Opa Hendrik was toen zwaar reumatisch. In datzelfde huis aan de Delleweg woonden zijn dochter Martje en haar man Jan Aikema.

De hoorn van vader Hendrik en zijn overlijden in 1959

Hendrik en Rientsje hebben beiden een hoge leeftijd bereikt. Hier links staan ze op de foto²⁸, samen met zoon Klaas en schoondochter Jantje van Dijken. De foto is genomen achter het huis aan de Delleweg 3, vermoedelijk achter in de jaren vijftig. Vanwege reumatische klachten was Hendrik op een rolstoel aangewezen, die echter niet door het deurkozijn pastte. Daarop

werd halverwege de kozijnstijl doorgezaagd en met een scharnier verbonden: deze kon vervolgens weggeklapt worden als de rolstoel er door moest.

Hendrik heeft uiteraard de koperen hoorn, zijn gehoorapparaat, dicht bij de hand. Deze hoorn is nu in het bezit van Henk Steendam, de oudste zoon van Klaas. Hendrik werd op zijn oude dag wel slechter ter been, waarvan de hiernaast geplaatste

²⁸ Foto uit album tante Martje

volgende foto²⁹ getuigt. De foto is gemaakt ongetwijfeld ergens buiten Westerwijtwerd, en behalve Hendrik Steendam en Rientsje staat ook dochter Martje hier op de foto.

²⁹ Foto uit album tante Martje

Hendrik overleed op maandag 14 september 1959 in Middelstum 'na een geduldig gedragen lijden'. Hij had de hoge leeftijd van 86 jaar bereikt, en kon dan ook op de rouwbrief vermeld worden als lieve man, vader, grootvader én overgrootvader. Hij werd begraven op vrijdag 18 september 1959 te Middelstum, 's middags om '2 uur vanuit zaal Niehof te Middelstum'. Op de rouwkaart, die voorzien was van een brede zwarte rand, wordt verwezen naar Psalm 48:15:

'Waarlijk, zo is God, onze God, voor eeuwig en altoos; tot de dood toe zal Hij ons leiden.'

Na een geduldig gedragen lijden, nam de HEERE tot Zich, onze
lieve man, vader, behuwd-, groot- en overgrootvader

HENDRIK STEENDAM,

in de ouderdom van 86 jaar.

Psalm 48 : 15.

Middelstum, 14 september 1959.

R. E. STEENDAM-PASTOOR.
K. STEENDAM.
J. STEENDAM-VAN DIJKEN.

Canada, Carman (Man.): A. VELDMAN-STEENDAM.
J. VELDMAN.

Delft: W. M. STEENDAM.
M. STEENDAM-DE GROOT.

Middelstum: M. AIKEMA-STEENDAM.
J. AIKEMA.

Klein- en achterkleinkinderen.

*De begrafenis zal D.V. geschieden vrijdag 18 sept. a.s., 's nam. 2 uur vanuit zaal
Niehof te Middelstum.*

Het overlijden van moeder Rientsje Elizabeth in 1969 te Zuidlaren

En dan is er nog die mooie foto van Rientsje met haar kinderen, genomen in april 1968. Van links naar rechts staan op de foto Willem Martinus, Annie, Martje en Klaas, gegroepeerd rond moeder Rientje. De foto werd genomen vanwege een bezoek van de overzeese familie, zoals te zien op de foto daarna, waar afscheid genomen moet worden.

Rientsje Elizabeth zou Hendrik meer dan tien jaar overleven. Op woensdag 31 december 1969 overleed zij in Zuidlaren, 94 jaar oud. Zij werd begraven op maandag 5 januari 1970 te Middelstum. Als tekst staat nu op de grafsteen – is er eerst een andere steen geweest ? - vermeld 1 Cor 15: 53 en 54:

'Want dit vergankelijke moet onvergankelijkheid aandoen en dit sterfelijke moet onsterfelijkheid aandoen. En zodra dit vergankelijke onvergankelijkheid aangedaan heeft, en dit sterfelijke onsterfelijkheid aangedaan heeft, zal het woord werkelijkheid worden, dat geschreven is: De dood is verzvolgen in de overwinning.'

Het overlijden van Klaas (1989) en Antje (1991)

Enkele maanden nadat Jantje was overgegaan naar de Vierackers overleed Klaas op zondag 3 september van dat jaar 1989. Hij werd 86 jaar oud en werd begraven op donderdag 7 september 1989 te Assen. Nog geen twee jaar later, op maandag 15 april 1991, overleed ook Jantje, op de leeftijd van 87 jaar. Zij is begraven op vrijdag 19 april 1991 te Assen.

Als pasgetrouwde met oud en nieuw 1958 bij de schoonouders

